

Հ. Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԱՐԵՎԱՏԱՅԱՅԵՐԻ ԳԱՂԹԸ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
1915 ԹՎԱԿԱՆԻՑ ՀԵՏՈ

Դարեր ի վեր Հայաստանի տարածքը ռազմաբեւ էր, ինչպես հարևան հզոր պետությունների, այնպես էլ վաչկատուն հեռավոր ցեղերի համար:

Հայ բնակչությունը նման ասպատակությունների ընթացքում ենթարկվում էր հրի ու սրի կամ բռնի տեղահանումների, հաճախ էլ կանխազգալով մոտալուտ վտանգը, անցնում էր համեմատաբար ապահով վայրեր, ամեն անգամ լքելով իր բնօրրանն ու ունեցվածքը:

Հայ ժողովրդի տառապանքներն ավելացան հատկապես XVI դարի կեսերին, երբ Օսմանյան Թուրքիայի ու Սեֆյան Պարսկաստանի միջև շարունակվող պատերազմներից հետո վճռվեց վերաբաժանել Հայաստանը և 1639 թ. երկու տերությունների միջև կնքվեց հաշտության պայմանագիր, որով Հայաստան աշխարհն արդեն չորրորդ անգամ բաժանվեց արևմտյան և արևելյան հատվածների:

Նվաճված Արևմտյան Հայաստանը, Օսմանյան կայսրության վարչակարգի համաձայն, բաժանվեց էյալեթների կամ փաշայությունների՝ Էրզրումի, Կարսի, Սեբաստիայի, Վանի և Դիարբեքիի: Արևելյան Հայաստանում ստեղծվեցին խանություններ՝ Երևանի, Նախիջևանի, Ղարաբաղի և այլն: Վարչական այս միավորների գլուխ կանգնած փաշաներն ու խաներն ունեին անսահմանափակ իշխանություն:

Առանձնապես ծանր էր արևմտահայ հատվածի վիճակը, որը գտնվում էր թուրքական դեսպոտիզմի դաժան ճնշումների ու բռնությունների պայմաններում: Կառավարող շրջանների թողտվությունները սահմաններ չէին ճանաչում: Հայերի վիճակը, որպես իրավունքից զրկված «անհավատներ», անտանելի էր, նրանք մշտապես գտնվում էին ահաբեկումների ու կոտորածների վտանգի տակ!:

Թուրքական իշխանությունների կողմից չսանձահարվող գազանությունները XIX դարի երկրորդ կեսից ավելի անմարդկային բնույթ են կրում: Հայ բնակչությունը տեղ-տեղ դիմում էր ինքնապաշտպանության, որը սակայն, ճնշվում էր ամենամարդկային միջոցներով:

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Արևմտյան Հայաստանի տարածքում նոր էր հունձի մեջ մտել, երբ 1877 թ. ապրիլին Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև պատերազմ սկսվեց: Քաղաքական այս ծանր պայմաններում էլ ծնվեց Հայկական հարցը, որը եվրոպական տերությունների դիվանագիտական խաղերի առարկա դարձավ:

Թուրքիայի համար քաղաքականություն էր դարձել նման ամեն մի պատերազմի ժամանակ ներքին հարցերը լուծել «պատերազմի օրենքներով»: Այս անգամ Հայկական հարցը կանգնեց նրանց կոկորդում, և պատեհ առիթը ներկայացել էր. սկսվեց ավերն ու ավարը: Հրի ու սրի մատնվեց հայկական ամեն ինչ, հողին հավասարեցրին շեներն ու սրբավայրերը: Այս գործում քրդերը նրանց զինակիցներն էին: Որպես օրենք, նման պատերազմների ընթացքում և հետո, մահմեդականների յաթաղանից հրաշքով փրկված արևմտահայերը (հիմնականում Ռուսաստանին սահմանակից տարածքներից) դիմում էին փախուստի և գաղթում հարակից շրջաններ:

Վանդակիզմի բոլոր կարգի դրսևորումները հայ բնակչության նկատմամբ ոչ միայն հովանավորվում, այլև հրահրվում էր թուրքական վերնախավի կողմից: Արևմտահայ բնակչության ազատագրական ամեն մի շարժում, պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի գաղափարով տոգորված թուրքական իշխանավորներին, զգուշավորության ու վախի զգացման հետ միասին, մղում էր Հայկական հարցի լուծման նենգ ու ահավոր լուծումների:

Դեռևս 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսից հետո, արյունաբքու սուլթան Աբդուլ Համիդն այն կարծիքին էր (և նա դրա մասին հայտարարում էր), որ

Геноцид армян в Османской империи, Ереван, 1982, с. 111.

Հայկական հարցի լուծման մի ուղի կա միայն՝ հայ ժողովրդի բնաջնջումը: Շուտով նա իրագործեց իր հրեշավոր պլանը: Արդեն 1890-ական թվականների սկզբներից սկսվում է հայ բնակչության կոտորածը Սասունում: Արդյունքում սպանվում է 7,5 հազար հայ, հողին հավասարեցվում 30 հայկական գյուղ, իսկ ավելի քան 200 կիճ ու աղջիկ փորձում են ինքնասպան լինել¹:

Հայ բնակչության կոտորածներն ավելի լայն թափ ու ծավալ ստացան 1895 թ. վերջին, 1896թ. սկզբին: Ընդամենը կես տարվա ընթացքում Աբդուլ Համիդի հրեշները ամբողջ Փոքր Ասիայի տարածքի հայաշատ քաղաքների ու գյուղերի հայ բնակչության նկատմամբ կիրառեցին աննկարագրելի ջարդեր:

Միայն Դիարբեքիի գավառում թալանվեցին ու հրո ճարակ դարձան 119 գյուղ՝ իրենց 6000 ընտանիքներով ու 30 հազար քրիստոնյա բնակչությամբ²:

Արևմտահայերի մի սովոր մասն էլ, չդիմանալով տանջանքներին, հավատափոխ եղավ՝ փրկվելով ֆիզիկական ոչնչացումից: Որքան էլ խոսելու լինենք կոտորածների սարսափների մասին, թվերն ավելի խոսուն են ու արտահայտիչ:

1896 թ. փետրվարի վերջին հայկական վեց մահանգներում (վիլայեթներ) հայերի կորուստներն արտահայտվում էին հետևյալ թվերով (տես աղյուսակ 1):

Կոտորածները շարունակվեցին նաև 1896 թ. ընթացքում և հետո: Գրեթե երկու տարվա ընթացքում (1894-1896 թթ.) համիդյան ջարդերին զոհ գնաց 300 հազար հայ, մուլքաբան էլ բռնեց գաղթի ճամփան, որոնց մի մասը՝ 100 հազար մարդ, անցավ Ռուսաստանի տարածք, իսկ 200 հազարը՝ Եվրոպայի, Աֆրիկայի ու Ամերիկայի զանազան երկրներ: Արևմտահայության որոշ մասն էլ բռնի կերպով մահմեդականացվեց: Բնաջնջված ու տարագրված հայերի տեղում համիդյան կառավարությունը բնակեցնում էր մահմեդական տարրեր, գլխավորապես՝ քրդեր ու մուսալմաններ³: Հայաթափված ու մահմեդականներով զբաղեցված բնակավայրերի թիվն ավելանում էր:

Կոտորածները շարունակվեցին մինչև XIX դարի վերջերը, որոնք մարդկային նորանոր կյանքեր խլեցին ու պանդուխտների բանակը ստվարացրեցին XX դարի սկզբներին: Միայն 1902 թ. հիմնականում

հունվարից-ապրիլ (մասամբ նաև օգոստոս-սեպտեմբերին) ընկած երեք ամիսների ընթացքում, Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերից Ալեքսանդրապոլ ու համանուն գավառի 71 գյուղերում հաստատվեցին 322 ընտանիք՝ 884 տղամարդ, 696 կին, ընդամենը՝ 1580 մարդ: Գաղթած բնակչության ավելի քան 35 %-ը տեղավորվեց Ալեքսանդրապոլ քաղաքում (106 ընտանիք՝ 237 տղամարդ, 197 կին, ընդամենը՝ 434 մարդ): Եթե այս թվերին ավելացնենք օգոստոս-հոկտեմբեր ամիսներին քաղաքում հաստատված 16 ընտանիքները կամ 71 մարդ, կստանանք՝ 122 ընտանիք՝ 280 տղամարդ, 225 կին, ընդամենը՝ 505 մարդ, իսկ գյուղերում հաստատվեցին 200 ընտանիք՝ 604 տղամարդ, 471 կին կամ 1075 մարդ: Ամենից մեծ ներգաղթը արձանագրվեց 1902 թ. մարտի 1-ին՝ 161 ընտանիք:

Նույն թվականին, մեկ այլ գործից իմանում ենք, որ ապրիլի 13-ից 19-ը ընկած ժամանակահատվածում Արևմտյան Հայաստանի Վանի նահանգի Արճեշի գավառի 24, Վանի գավառի 7, Աղեջեվազի 7 գյուղերից, ինչպես նաև Էրզրումի նահանգի Բայազետի գավառի 7, Բիթլիսի 2, Մուշի 2, Մանազկերտի 2, Բերկրիի և Ղարաքիլիսայի մեկական գյուղերից Սուրմալուի գավառի 14 գյուղեր (այդ թվում՝ Իգդիր քաղաք) են ներգաղթել շուրջ 150 ընտանիք, կամ ավելի քան 680 մարդ:

Բավական է նշել, որ 1904 թ. նոր հարձակում սանձազերծվեց Սասունի բնակչության դեմ: Անհավասար մարտերում Սասունը կորցրեց 8000 մարդ, ավերվեց ու թալանվեց 2 հազար տուն:

XIX դարի վերջերի ջարդերից փրկված հայերը տարբեր ճանապարհներով հասան ու հաստատվեցին Սև ծովի արևելյան ափերին, Կարսի մարզում, Հյուսիսային Կովկասում և այլուր³:

Սուլթան Աբդուլ Համիդի վայրագ քաղաքականությունը շարունակվեց նաև XX դարի սկզբներին, սակայն Թուրքիայի ներսում ծայր առան հեղափոխական շարժումներ, մասնավորապես ամենուրեք պրոպագանդվում էին 1876 թ. Սահմանադրության դրույթներն ու սկզբունքները: Այս պարագայում ճնշված ժողովուրդների, այդ թվում հայերի մի մասի մոտ այն պատկերացումն էր ձևավորվել, թե օսմանյան հեղափոխությունն ու Սահմանադրությունը կարող են փրկել իրենց համիդյան

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 105, 1, 609, ք. 1-653:

2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 105, 1, 651, ք. 1-300:

3 Սանրաիսան Կիսի Արմյանский вопрос. Энциклопедия, Ереван, 1991, с. 263-266: Shu' ashi H. G. Volkova, O rasselenii arмян na Severnom Kavkaze go nachala XX veka, «Историко-филологический журнал», N 3, 1966, с. 265-267.

1 Նույն փոկում, էջ 15:

2 Геноцид армян в Османской империи, с. 107-112.

3 Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, Երևան, 1981, էջ 276:

Այլուսակ 1

Նահանգի անվանումը	Անբող բնակչության թիվը	Քրիստոնյաներ	Սպանված սրիստոնյաներ	Սպանված մահմեդականներ	Մահմեդականացված հայեր	Մուսուլմաններ	Ավերված տներ	Թալանված խանութներ
Էրզրումի	595.500	125.700	6715	30	5200	55.300	7500	2600
Սվազի	1.087.500	173.000	3225	45	1600	34.000	4830	882
Խարբեռլի	524.300	81.400	11.584	319	12.500	41.500	10.577	915
Դիարբեռլի	472.000	133.600	5720	500	7500	41.500	5400	1430
Բիթլիսի	399.000	138.700	1400	3	6500	50.000	6050	430
Վանի	431.500	175.200	463	-	3000	25.000	2300	255
Ընդամենը	3.509.800	827.600	29.107	897	36.300	247.300	37.257	6512
Բալեյ, Արանա Աշարա և Տրապիզոն	1.139.000	206.650	7978	41	4650	43.000	2492	1430
Անբողջ միասին	4.648.800	1.034.250	37.085	938	40.950	290.300	39.749	7942

բռնություններից: Արդեն 1908 թ. Թուրքիայում կատարված պետական հեղաշրջմամբ գահընկեց արվեց Աբդուլ Համիդ II-ը, հաստատվեցին սահմանադրական կարգեր, իշխանությունն անցավ բուրժուա-ազգայնական, այսպես կոչված՝ երիտասարդ թուրքերի կուսակցության ձեռքը:

Ընտրվելուց առաջ ժողովրդին խոստումներով հեղեղած կուսակցության պարագլուխները, իշխանության գլուխ անցնելուց հետո, ինչպես ասում են, դեն մետեցին իրենց դիմակը: Պարզ դարձավ, որ նրանք ի վիճակի չեն քեթևացնելու ինչպես թուրք, այնպես էլ մյուս ժողովուրդների տնտեսական ու իրավական պայմանները:

Ռազմա-ֆեոդալական հարաբերությունների, ազգային ճնշումների ու հալածանքների ասպարեզում երիտթուրքերը գերազանցեցին հայատյաց Աբդուլ Համիդին՝

«Թուրքական բուրժուական այդ նացիոնալիստները, որ ամեն կերպ ձգտում էին իրականացնել ռեակցիոն պանթուրքիստական գաղափարները, հրապարակորեն հայտարարեցին՝ այն մասին, թե իրենց նպատակն է թուրքացնել, ասիմիլյացիայի ենթարկել Օսմանյան կայսրության մեջ գտնվող բոլոր ժողովուրդներին և մերժում են որևէ իրավունք կամ կյանքի ու գույքի ապահովություն մյուս՝ ոչ թուրք հպատակներին»:

Դեռևս թարմ էր ազատության, ժողովրդավարության, եղբայրության մասին արտասանած ճառերի տպավորությունը, երբ 1909 թ. երիտթուրքերը սկսեցին Ադանայի հայ բնակչության ջարդը: Մրի քաշվեց 30 հազար մարդ: Այս կոտորածը երիտթուրքերի՝ հետագա հրեշավոր ծրագրերի նախաբանն էր: Հաճախակի կազմակերպվող նրանց գաղտնի ժողովներից մեկում ահա թե ինչ էր ասել այդ կուսակցության պարագլուխներից Նազըմ բեյը. «Հայ ժողովրդին պետք է ոչնչացնել արմատից, որպեսզի ոչ մի հայ չմնա մեր հողի վրա և մոռացվի այդ անունը: Այժմ պատերազմ է ընթանում և սրանից հարմար պահ այլևս չի լինի: Մեծ տերությունների միջամտությունն ու համաշխարհային մամուլի աղմկոտ բողոքները կմնան աննկատելի, իսկ եթե նրանք իմանան, կկանգնեն կատարված փաստի առջև, և դրանով հարցը լուծված կհամարվի: Այս անգամ մեր գործողությունները պետք է ընդունեն հայերի կոտորման տեղական բնույթ, պետք է բնաջնջել բոլորին ամխտիր...: Ես ուզում եմ, որ այս հողի վրա միայն թուրքը ապրի ու անսահման իշխանություն ունենա: Թող անհետանան բոլոր ոչ թուրք տարրերը, ինչ ազգության ու կրոնի էլ որ

1 Հայ ժողովրդի պայքարություն, հ. 6, էջ 494-497:

2 Հայ ժողովրդի պայքարություն, Երևան, 1972, էջ 420:

պատկանելիս լինեն»¹:

Երիտթուրքերի պարագլուխները նման հանդիպումների ժամանակ ծրագրեր էին մշակում ամբողջ Թուրքիայի տարածքում բնակվող հայերի զանգվածային բնաջնջման, տեղահանումների և այլ գիշատիչ արարքների համար, որոնք էլ խորամանկ ու նենգ ձևերով իրականացրին Առաջին աշխարհամարտի տարիներին:

Արևմտահայ զանգվածը գաղթում էր բոլոր ուղղություններով, հետևյալ օրինաչափությամբ. Ռուսաստանի, այդ թվում Արևելյան Հայաստանի տարածք էին անցնում հիմնականում սահմանամերձ նահանգների, դեպի Եվրոպա և Ամերիկա՝ Թուրքիայի արևմտյան հայաշատ վայրերի բնակիչները և այլն: Շատ հաճախ էլ, կախված ռազմաքաղաքական իրադրությունից, հայ բնակչությունը ստիպված տեղից-տեղ էր փոխադրվում՝ ենթարկվելով անասելի զրկանքների: Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, 1890-ական թվականներից մինչև Առաջին աշխարհամարտը, հայ բնակչությունը միշտ էլ գտնվել է ակտիվ տեղաշարժերի մեջ: Ահա այդ տեղաշարժերի մի հոսքի մասին էլ կխոսվի ստորև: Մեր խնդիրն է ընդհանուր գծերով ներկայացնել 1915 թ. եղեռնի ընթացքում և հետո՝ գաղթի բոլոր այն ուղիները, որոնք ձգվում էին Արևմտյան Հայաստանից դեպի Արևելյան Հայաստան²:

Դեռ 1914 թ. աշնանը և 1915 թ. սկզբներին, երիտթուրքերը սկսեցին հատվածաբար ոչնչացնել բանակ զորակոչված հայերին, ինչպես նաև ճանապարհների վրա աշխատելու պատրվակով զորահավաքի ենթարկված 15-20 և 45-60 տարեկան տղամարդկանց:

1915 թ. ապրիլի 24-ի գիշերը միայն Կ. Պոլսում ձերբակալվեցին 235

¹ Геноцид армян..., с. VII. Հմմտ. Մելվան Չարե Ըիֆայր, էջ 97-98:

² Ի դեպ, հայ բնակչության գաղթների մասին քիչ է գրվել, իսկ ներկայացվող բվական րվյալները րարբեր հեղինակների մուր րարբեր են: Քաղաքական մի քարո ժամանակահատվածում, ինչպիսին էր 1914-1920թթ., շար ուժվար էր քիչ թե շար ճշգրիտ հաշվարկ կարարել ներգաղթող ու արտագաղթող բնակչության րվի վերաբերյալ: 1920 թ., Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, ներգաղթի գործը դրվեց սյարշան մակարդակի վրա, արեղծված կոմիտեները կապարում էին մանրամասն հաշվառումներ: Խորհրդային շրջանի ներգաղթի մասին կան ոչ ամբողջական, սակայն քաղաքարող րվյալներ Հայաստանի պարմության կենտրոնական պերական արխիվի ֆունդերում (ֆոնդ 50, 105, 126 և այլն), իսկ խորհրդային շրջանի համար իրապարակի վրա ունենը մի քանի մեևագրություն ու քազմարիվ հողվածներ մասնավորապես Հ. Մելիքեթյանի ու Գ. Ավագյանի աշխատությունները:

հայ մտավորականներ, որոնց թիվը շուտով հասավ 800-ի: Նրանք քշվեցին Անատոլիայի խորքերը և արսորի ճանապարհին զազանաբար սպանվեցին:

1915 թ. ապրիլ-մայիսին տեղահան արվեցին Կրիկիայի հայերը, հաջորդ ամիսներին՝ Կարինի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Սվազի, օգոստոս-սեպտեմբերին՝ Անկարայի, Ադաբազարի, Բուրսայի, Ջերե-Մուսայի, Ուրֆայի և Այնթապի հայերը: Ամբողջ Թուրքիայի տարածքը հայաթափվեց հիմնականում 1915 թ. ապրիլից մինչև նոյեմբերն ընկած ժամանակահատվածում³: Հազարավոր գյուղեր ու քաղաքներ վերածվեցին մոխրի: Որոշ գավառներում փրկված հայերի թիվը չէր անցնում մի քանի տասնյակից: Այսպես, Խնուսի գավառի 27 գյուղերից, որոնցում կար 3322 հայ ընտանիք, փրկվեց ընդամենը 128 մարդ, կամ ներքին Բուլանջլիի 11 գյուղերից փրկվեց 21 մարդ, իսկ Մանազկերտի 25 գյուղերից՝ 34 մարդ⁴:

Բերենք մեկ ուրիշ օրինակ ևս. Մեքաստիայից և Խարբերդից արսորված 18 հազար հայերից արսորավայր հասան միայն 150 կին ու երեխա: Հալեպից Ռես-յուլ-Այն և Մեսենի ճանապարհով արսորված 200 հազար հայերից կենդանի մնաց ընդամենը 5 հազար հոգի: Կարինի վիլայեթի 215 հազար հայերից կենդանի մնաց 2000-ը, իսկ Կարին քաղաքի 18 հազար հայերից՝ 120 մարդ: Մինչև 1915 թ. օգոստոսի կեսերը սպանվել էին ավելի քան 500 հազար հայեր⁵:

Ինչպես ասվեց, հայ բնակչության զանգվածային կոտորածները սկիզբ առան դեռևս 1914 թ. աշնանը և այդ ժամանակից էլ սկսվում է արևմտահայ բնակչության (ինչպես նաև հույների ու ասորիների) փախուստի ու տառապանքների նոր շրջանը:

Գաղթականներին ընդունելու և տեղավորելու նպատակով Երևանում ստեղծվում է հանձնաժողով: Ահա այդ առթիվ ինչ է գրում «Երևանյան հայտարարություններ» թերթը 1914 թ. դեկտեմբերի 27-ին⁶. «Քաղաքացիներ, օգնեցեք գաղթականներին: Ալաշկերտի հովտից, Բայազետի

¹ Հայ ժողովրդի պարմություն, հ. 6., էջ 553-555:

² Геноцид армян..., с. 10.

³ Հայ ժողովրդի պարմություն, հ. 6., էջ 556-557:

⁴ Հայաստանի Հանրապետության պարմության կենտրոնական պեղական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՊԿՊԱ), ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 18)՝ րեղեկագիր, գեկուզագիր, հեռագրեր և գրագրություն փախարական գաղթականների րեղավորման, կյուրական օժանդակություն (27.12.1914-26.06.1915թթ):

սանջակից, նույնպես և Պարսկաստանից գաղթում է հայ ժողովուրդը: Նրանք շուտով Երևանում կլինեն:

Նրանց թիվը շատ մեծ է՝ ոչ պակաս քան 40 հազար: Անհրաժեշտ է շուտափույթ օգնություն: Կազմված է արդեն Երևանյան «Եղբայրական օգնություն» անունով 25 հոգուց բաղկացած կոմիտե, նախագահությամբ թեմի առաջնորդ Խորեն եպիսկոպոսի: Կոմիտեն դիմել է զանազան հայաբնակ բաղաքների կոմիտեների և արդեն ստացվում են խոշոր գումարներ: Կոմիտեն կարիք ունի օգնող ուժերի: Անհրաժեշտ է կազմել ծխական եկեղեցական ենթակոմիտեներ...»:

Կոմիտեի գործունեության շրջանակները բավականին մեծ էին, այն զբաղվում էր ոչ միայն գաղթականների ընդունման ու տեղավորման, այլև՝ նրանց վիճակագրության, նպաստներ նշանակելու, բարեգործներ հավաքագրելու և այլ հարցերով: Արդեն 1915 թ. հունվարի 30-ին կոմիտեն անցկացրեց փախստականների մեկօրյա վիճակագրություն, որի ժամանակ հաշվառման ենթարկվեցին այն բոլոր ընտանիքները, որոնք անցել էին Արևելյան Հայաստանի տարածք 1914 թ. հոկտեմբեր ամսից մինչև 1915 թ. հունվարի 30-ը¹:

Ստորև ներկայացվող աղյուսակը ցույց է տալիս Պարսկաստանի հայաշատ գավառներից ու Արևմտյան Հայաստանի Կարսի մարզից գաղթած հայ բնակչության թիվն ըստ խոշոր բնակավայրերի (տես աղյուսակ 2):

Աղյուսակի տվյալներից երևում է, որ Ռուսաստանի սահմանամերձ՝ արևմտահայ և պարսկահայ հատվածների հայաշատ վայրերից, եղեռնի հենց առաջին ամիսներին Արևելյան Հայաստանի տարածք են գաղթել ավելի քան 2,5 հազար ընտանիք, գրեթե 15 հազար մարդ: Բացակայող 1921 մարդիկ հիմնականում հետ էին վերադարձել իրենց հայրենի օջախները: Վիճակագրական հսկայածավալ մատյաններում նշումներ կային նաև գաղթականների ունեցվածքի, մասնագիտության ու սոցիալական պատկանելության մասին²:

Ներգաղթի ամբողջական պատկերը ներկայացնելու համար նպատակահարմար ենք համարում համառոտակի շարադրել փախստականների տեղաբաշխման արդյունքները որտեղից- ուր սխեմայով:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 20: Տես նաև Վիճակագրություն գաղթականների հայեր՝ 1914-1915 թթ.: Միտոբայ վիճակագրություն Տաճկաստանից ու Պարսկաստանից եկած գաղթականների (հայ, ասորի, հույն և այլն) և ռուսահայրակ փախստականների, Երևան, 1915, 266 էջ:
² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 20, ք. 1-8:

Աղյուսակ 2

Պարսկաստանի գավառներ ու գավառակներ	Գաղթած ընտանիքների թիվը	Արական սեռի բնակչություն	Իգական սեռի բնակչություն	Ընդամենը	Գրանցման պահին բացակայում էին
1	2	3	4	5	6
1. Թավրիզի շրջան					
Թավրիզ	43	115	120	235	31
Խոյ	133	277	277	554	26
Սեյդավար	101	287	267	554	25
Մահազան	7	24	19	43	2
Վաս	2	8	4	12	-
Դիզե	25	73	59	132	8
Կոթուր	12	43	41	34	4
Շորան	38	102	93	195	2
Ընդամենը	341	929	880	1809	100
2. Սարմաստի շրջան					
Սարմաստ	19	57	40	97	21
Չավթվան	120	330	305	635	82
Փայաջուկ	87	227	235	462	54
Մահլան	63	157	167	324	67
Ղալասար	51	124	155	279	19
Սառնա	31	88	76	164	34
Սավրա	34	80	92	172	31
Սարամերիկ	26	97	91	188	26
Ախտանա	9	25	26	51	4
Կրզըլջա	29	106	95	201	28
Վաստան	2	10	3	13	1
Քեալաշան	3	13	9	22	3
Դըրիշիկ	9	29	18	47	4
Խոսրովա	7	14	15	29	2
Շեթանավա	8	27	21	48	12
Ճարա	2	6	4	10	1
Քոզամիշ	9	17	19	36	1
Չովասիմ	5	21	17	38	2
Ընդամենը	514	1428	1388	2816	392

1	2	3	4	5	6
3. Ուրմիայի շրջան					
Ուրմիա	1	1	1	2	-
Գրադարատ	114	345	350	695	160
Կարակըզ	17	69	69	138	50
Նախիջևան-թափա	54	170	172	342	71
Ատա	1	4	3	7	-
Սուփուրդան	5	10	13	23	8
Կարաջալու	15	51	51	102	23
Իքիաղաջ	32	97	88	185	31
Շիրաբատ	22	62	68	130	32
Իսալու	23	72	73	145	35
Շմբլաբատ	25	71	70	141	17
Ջամաքի	1	5	4	9	7
Բադբլո	48	130	140	270	59
Կրզըլ-Աշուղ	14	36	35	71	19
Ջամլավա	6	24	21	45	5
Փակբայլու	16	59	64	123	59
Ջանազան վայրերից	32	94	79	173	27
Ընդամենը	426	1300	1301	2601	603

Թավրիզ քաղաքից գաղթած հայերը (հիմնականում արհեստավորներ) տեղավորվեցին Արարատյան դաշտում ու Նախիջևանի գավառում, 43 ընտանիք՝ 235 մարդ: Խոյ քաղաքից գրեթե նույն վայրերում տեղավորվեցին 113 ընտանիք՝ 550 մարդ: Խոյի գավառի մի շարք բնակավայրերից հիմնականում Երևանի ու Նախիջևանի գավառներում են տեղավորվել 185 ընտանիք՝ 944 մարդ: Այսպիսով, ընդամենը Խոյ քաղաքից ու գավառից նշված վայրերում հաստատվեցին 298 ընտանիք՝ 1494 մարդ¹:

Ուրմիայի գավառից գաղթած հայերը մեծ մասամբ բնակություն հաստատեցին Նախիջևանի գավառի գյուղերում ու Երևանին հարակից բնակավայրերում (385 ընտանիք՝ 2305 մարդ)²:

Կարս քաղաքից բնակությունը ցրվել էր երկու ուղղությամբ՝ դեպի Կարսի մարզի հյուսիս-արևելյան բնակավայրերը, Ալեքսանդրապոլ ու Շիրակի գյուղերը: Շիրակում տեղավորվեց 100 ընտանիք 587 շնչով, իսկ Կարսի մարզում՝ 64 ընտանիք 397 մարդով:

¹ Նույն տեղում, ք. 10-39:

² Նույն տեղում, ք. 40-94:

Ռուսաստան՝ Կարսի ու Բաթումի շրջաններ

1	2	3	4	5	6
Կարս	167	483	516	999	94
Սարիղամիշ	155	469	491	960	91
Խոշգեղի	42	225	207	432	21
Կալկոս	15	41	47	88	7
Կարակուրուք	4	9	12	21	3
Ընդամենը	383	1227	1273	2500	216
Կաղզվան	19	69	60	129	13
Սթահան	36	207	182	389	22
Աղբիլիսե	5	18	26	44	-
Ընդամենը	60	294	268	562	35
Արդահան	242	748	756	1504	118
Ուրուք	13	32	53	85	5
Սասատիլ	34	136	129	265	16
Միրտինեկ	10	32	34	66	3
Ջուզզունա	6	19	29	48	3
Սուխարա	4	10	9	19	2
Բիզրախաթուն	5	15	19	34	3
Խաս-քոյ	4	14	18	32	-
Ընդամենը	318	1006	1047	2053	150
Օլթի	187	517	523	1040	85
Բիրդուրս	73	331	329	660	41
Թամուք	47	228	234	462	15
Կուրաթ-Էօրուկ	11	52	49	101	10
ճուճուրիս	53	229	240	469	26
Օլոր	16	46	41	87	3
Ջարդանես	20	65	78	143	10
Կարաուրզան	6	18	24	42	1
Ագրակ	39	117	142	259	14
Ընդամենը	452	1603	1660	3263	205

Սարիղամիշի բնակիչների մի մասը հաստատվեց Շիրակում (101 ընտանիք՝ 603 մարդ), մյուս մասն էլ անցավ Կարս ու շրջակա գյուղեր (54 ընտանիք՝ 357 մարդ):

Կարսի մարզի բնակավայրերից՝ Կաղզվանից, Խոշգեղից, Կալկո-
պից տեղափոխված բնակիչները (112 ընտանիք՝ 1038 մարդ) հաստատ-
վեցին Կարսում, Ալեքսանդրապոլում ու շրջակա գյուղերում:

Արդահան քաղաքի և գավառի բնակիչները, թվով 2021 մարդ (314 ըն-
տանիք) հանգրվան գտան Ալեքսանդրապոլ, Կարս, Ախալքալաք քա-
ղաքներում ու նրանց գյուղերում: Հիմնականում մնամորինակ ձևով տե-
ղավորվեց Օլթի քաղաքի ու գավառի հայ բնակչությունը: Եթե Օլթի գա-
վառի Բիրդուս ավանից գաղթածները հաստատվեցին Կարսի գավառի
գյուղերում, ապա նույն գավառի Թամրուք ավանից գաղթածները՝ Շի-
րակում: Գաղթականների թիվն անցնում էր 3 հազարից (499 ընտանիք՝
3221 մարդ):

Կարսի մարզի Արդվինի գավառից Արևելյան Հայաստանի վերոհիշ-
յալ վայրերում հաստատվեցին 121 ընտանիք կամ 649 մարդ:

Քաթունի և Կարսի շրջանների գանազան վայրերից Ալեքսանդրապո-
լի ու Կարսի գավառներում բնակություն հաստատեցին 62 ընտանիք 404
մարդով:

Հայտնի է, որ Արևմտյան Հայաստանում ու Պարսկաստանում, հայ
բնակչության հետ կողք-կողքի ապրում էին նաև հույներ ու ասորիներ, ո-
րոնք շատ հաճախ տեղից-տեղ էին փոխադրվում հայերի հետ միասին:
Տեղաշարժերը զանգվածային բնույթ են կրել XIX դարի վերջին ու XX
դարի սկզբներին:

Երևանյան կոմիտեն մամատիպ մեկօրյա վիճակագրություն է անց-
կացրել նաև հայերի հետ Արևելյան Հայաստան գաղթած հույների ու աս-
որիների շրջանում, որն էլ համառոտակի ներկայացնում ենք 3-րդ աղ-
յուսակում: Հույն բնակչությունը հիմնականում տեղափոխվել է Կարսի
մարզից ու տեղավորվել առավելապես մարզի գյուղերում, իսկ ասորինե-
րը գաղթել են Պարսկաստանից, մասամբ նաև Թուրքիայից (տես
աղյուսակ 3):

Այժմ տեսնենք, թե ինչպես է տեղաբաշխվել հույն, ասորի և այլ ազ-
գի պատկանող բնակչությունը և ինչ բնութագրական առանձնահատ-
կություններ են ի հայտ եկել բնակչության տարաբնակեցման ասպա-
րեզում:

Կարսի գավառի մի շարք գյուղերից Կարս են տեղափոխվել 486
հույն, իսկ Կաղզվանի գավառի Խանդարա գյուղից՝ 227 հույն:

1 Նույն տեղում, թ. 149-252:

2 Նույն տեղում, թ. 254-256:

Աղյուսակ 3

Գավառներ	Գաղթած ընտանիք- ների թիվը	Արական սեռի բնակ- չություն	Իգական սեռի բնակ- չություն	Ընդամենը
1	2	3	4	5
Կարսի	227	857	909	1766
Կաղզվանի	45	183	189	372
Արդահանի	74	2709	2762	5471
Օլթիի	211	735	838	201
Արդվինի	32	99	102	201
Ընդամենը հույներ	1257	4566	4779	9345
Սալմաստի	432	1196	1286	2482
Ուրմիայի	495	1580	1576	3156
Բաշկալեի	13	36	39	75
Սարայի	96	419	373	792
Արդահանի	58	186	168	354
Ձանազան վայրերից	99	275	268	543
Ընդ. ասորիներ	1193	3692	3710	7402
Ընդ. միասին	2450	8258	8489	16.777

Արդահան քաղաքից Ալեքսանդրապոլ է տեղափոխվել 186 հույն, 6
ուու, 6 լևև, 5 վրացի, Մեծ Կարաքիլիսա՝ 48 հույն, 17 ոուու: Բավական է
նշել, որ միայն Արդահանի գավառից Ալեքսանդրապոլ է տեղափոխվել
գրեթե 1030 հույն: Օլթիից Ալեքսանդրապոլ՝ 234 հույն, իսկ Կաղզվանից
Կարս՝ 154 հույն, 16 ոուու, 7 եզդի և այլն¹:

Մանրամասները թողնելով որպես ավելի խոր ուսումնասիրության
նյութ, նշենք, որ Կարսի մարզի հույն բնակչությունն առաջին աշխարհա-
մարտի ռազմական գործողությունների վայրերից տեղափոխվեց ու
հաստատվեց Կարսի մարզի գյուղերում, Շիրակում ու Լոռու մի շարք
բնակավայրերում:

Ինչպես նշվել է վերևում, Պարսկաստանից գաղթած հայերի հետ
միասին Արևելյան Հայաստանի տարածք են տեղափոխվել նաև ասորի-

1 Մանրամասն տես, ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 21, 11-140 թերթեր:

ները: Այսպես. Մալմաստի գավառի Խոսրովա, Փաթավոր. Ուլա և Գյուլլիզան գյուղերից դեպի Արարատյան դաշտ ու Շարուր, մասամբ նաև Նախիջևան ու Շիրակ են գաղթել 132 ընտանիք՝ 659 մարդ: Ասորիների ամենամեծ գաղթը կայացել է Ռյումիայի գավառից, որի 36 բնակավայրերից գաղթի ուղին բռնեցին 394 ընտանիք՝ 5462 մարդ, որոնք հիմնականում տեղավորվեցին Արարատյան դաշտում, Կոտայքում, Շարուրում և Նախիջևանում: Արևմտյան Հայաստանի Վանի նահանգի Բաշկալեի գավառի Արջ և Սաբա գյուղերից Արարատյան դաշտում, Շիրակում, Կոտայքում, Նախիջևան-Շարուրի գյուղերում են հաստատվում գրեթե 110 ընտանիք կամ 870 մարդ²:

Հաջորդ շրջանը, որտեղից գաղթեցին ասորիները, Կարսի մարզի Արդահան գավառն էր, որի գյուղերից Ջավախք ու Շիրակ անցած գաղթականների թիվն անցնում էր 60 ընտանիքից (360 մարդ):

Պարսկաստանի ու Արևմտյան Հայաստանի ասորաբնակ մի քանի գյուղերում հաստատվեցին մոտ 120 ընտանիք՝ 630 մարդ³:

Այսպիսով, եթե ի մի բերելու լինենք 1914 թ. վերջին մի քանի ամիսներին ու 1915 թ. առաջին մեկ ամսվա ընթացքում Պարսկաստանից ու Արևմտյան Հայաստանից գաղթած հայ, հույն, ասորի և այլ ազգերի մասին եղած տվյալները, կպարզվի, որ այդ շատ կարճ ժամանակահատվածում իրենց բնակավայրերը լքել են ավելի քան 5 հազար ընտանիք՝ 16,5 հազար տղամարդ, 16,9 հազար կին, ընդամենը՝ 33,5 հազար մարդ:

Վերոգրյալ տվյալները լրացնելու ու ճշտելու համար ուսումնասիրենք մի շարք աղբյուրներ:

Նախիջևանի գավառի փոխանորդի՝ Երևանի փոխբեմակալ Խորեն եպիսկոպոսին հղված մամակից պարզվում է, որ «...Գաղթականության թիվը հասնում է 50 հազարի: Քաղաքումս եղած ասորիների թիվը կհասնի մոտ 10 հազարի, բաժանված հայերը (տեղաբաշխված - Հ. Ս.) մոտ 5 հազարի, իսկ դեկտեմբերի 22-ից սկսած ցայսօր, երկաթուղով անցնողների թիվը դեպի Ռուսաստան, ավելի քան 13 հազար է: Գնացքները միշտ ամբողջովին լցված են լինում հայերով և այստեղ արգելված է տոմսակ ծախելը: ...Գաղթականության գաղթը դեռևս կշարունակվի թերևս մի շաբաթի չափ»⁴: Նամակը գրվել է 1915 թ. հունվարին: Մեկ ուրիշ նա-

1 Նույն տեղում, թ. 141-248:

2 Նույն տեղում, թ. 251-258:

3 Նույն տեղում, թ. 267-280:

4 ՀՀ ՊԿՊԼ ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 18, թ. 7-8:

մակից, որ 1915 թ. հունվարի 5-ին ուղարկել էր Երևանի գաղթականներին խնամող Կենտրոնական Կոմիտեն, երևում է, որ Իզդիրում գտնվող գաղթականների թիվը 1.6 հազար է, նրա 11 գյուղերում 1.8 հազար, Սարդարապատի գյուղերում՝ 2 հազար, իսկ Էջմիածնում և Երևանում նրանց թիվը հասնում էր 12-14 հազարի:

Այնուհետև նշվում է, որ Իզդիրում ու շրջակա գյուղերում բնակվող գաղթականների մեծ մասը բայազետցիներ են, որոնք խնդրել են իրենց թողնել տեղում¹:

Ուշագրավ տեղեկություններ կան պատերազմից տուժածների օգնության Կովկասյան գլխավոր կոմիտեի 1914 թ. դեկտեմբերի 31-ի մի գեկուցագրում (ռուսերեն լեզվով), որում նշվում է, որ Սարիղամիշի տարածքում տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների հետևանքով, նրա ամբողջ բնակչությունը կենտրոնացել էր Կարս քաղաքում (ընդամենը 8 հազար մարդ, որից 6 հազարը հայեր):

Միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքում բնակվում էր 3 հազար գաղթական, որից 2400-ը՝ հայ, մնացյալը՝ հույն, իսկ սահա Ախալքալաքի գավառում կար մոտ 500 գաղթական:

Չեկուցագրում հատուկ նշվում է, որ գաղթականների ընդհանուր թիվ մասին ճշգրիտ տվյալներ ներկայացնելը շատ դժվար է. քանի որ հաշվառումներն անբավարար են կատարվել, սակայն մոտավոր պատկեր, այնուամենայնիվ, կարելի է ստանալ ձեռքի տակ եղած տվյալներից²: Այսպես.

1. Գաղթականներ՝ Պարսկաստանից, Ռյումիայի գավառից ուսական տարածք են անցել 900 հայ և 2725 ասորի ընտանիք, Մալմաստի գավառից՝ 2950 հայ, ասորի ու այլ քրիստոնյա՝ 1800 ընտանիք, Խոյի գավառից՝ 320 հայ և այլ քրիստոնյա 165 ընտանիք: Ընդամենը՝ 8660 ընտանիք: Եթե յուրաքանչյուր ընտանիք հաշվելու լինենք 7 անձ, կստանանք ավելի քան 60 հազար մարդ, իսկ եթե այս թվին ավելացնենք Թավրիզի 3 հազար գաղթականներին, ապա կունենանք Պարսկաստանից գաղթած բնակչության մոտավոր թիվը՝ 63 հազար մարդ, որի ավելի քան կեսը հայեր էին:
2. Թուրքիայից Սարիղամիշով ու Կաղվանով անցած գաղթականների թիվը հասնում էր 30 հազարի:
3. Տարբեր քաղաքներից ու սահմանամերձ գյուղերից գաղթած ու-

1 Նույն տեղում, թ. 12:

2 Նույն տեղում, թ. 42-44:

սահպատակ բնակչության թիվն Արդվինից մինչև Սարիղամիշ հաշվվում էր 30-35 հազար մարդ: Այսպիսով, ստացվում է, որ Թուրքիայից ու Պարսկաստանից գաղթածների թիվը կազմում է 120 հազար մարդ, ավելացնելով ռուսահպատակների թիվը, կստանանք ընդամենը 150 հազար մարդ:

Գաղթականների աշխարհագրության հետաքրքիր նմուշներ են Երևանում և տարբեր շրջաններում տեղավորված ընտանիքների մասին եղած տվյալները:

Երևանի գավառ	մարդ
Երևան	2316
Կոտայքի շրջան	1485
Ձանգիսաբար	327
Գառնիբասար	1038
Ընդամենը	5166
Ն.Բայազետի գավառ	մարդ
Ծաղկաձորի շրջան	1223
Ն. Բայազետի շրջան	110
Ընդամենը՝	1333

Երևանից ուղարկվեցին ու տարբեր շրջաններում տեղավորվեցին 1518 գաղթական, այդ թվում, Արարատի շրջանում՝ 269 մարդ, Կարսում՝ 76, Կաղզվանում՝ 38, Թիֆլիսում՝ 169, Ադին, Անի, Արաքսում՝ 168, Սարդարապատում՝ 124, Նախիջևան-Ջուլֆայում՝ 89, Ալեքսանդրապոլում՝ 360, Իզդիբում՝ 425 մարդ (որի մի մասն էլ անցավ Արևմտյան Հայաստանի խորքերը):

1915 թ. հունվարի 30-ին կատարված հաշվառումներից, որոնք անց են կացվել Երևանի, Էջմիածնի, Սուրմալուի, Նախիջևանի, Շարուր-Ղարալագյազի, Նոր Բայազետի գավառներում, պարզորոշ երևում է, որ փախստական հայերն ու ասորիները տեղավորվել են նշված գավառների գրեթե բոլոր հայկական գյուղերում: Երևանի գավառի 70 գյուղերում բնակություն էր հաստատել 832 ընտանիք՝ 2653 տղամարդ, 2547 կին, ընդամենը՝ 5200 հայեր, իսկ ասորիներ՝ 952 ընտանիք (2903 տղամարդ, 2944 կին), ընդամենը՝ 5847 մարդ, միասին՝ 1784 ընտանիք կամ 9224 մարդ²:

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 18, ք. 111-112:

2 Առկա գաղթականների թիվն է, հաշվառման ժամանակ մնացյալը փեղում չի եղել:

Էջմիածնի գավառի 62 գյուղերում ապրում էին 917 ընտանիք՝ 3867 տղամարդ, 3835 կին, կամ 7702 գաղթական հայ, սակայն 782 մարդ, տարբեր պատճառներով, բացակայում էր, այսինքն՝ տեղում հաշվառված էր 6920 հայ: Ասորիները տեղավորվել էին Փոքր Շահիար գյուղում՝ 89 ընտանիք (260 մարդ):

Սուրմալուի գավառի 14 գյուղերում ապաստանել էր 389 ընտանիք՝ 1633 տղամարդ, 1651 կին, կամ 3284 հայ, սակայն տեղում էր 2974-ը:

Նախիջևանի գավառի 51 գյուղերում հաստատվել էր 1060 ընտանիք՝ 3285 տղամարդ, 3232 կին, ընդամենը՝ 6517 հայ փախստական, որից տեղում էր 5292-ը: Ասորիները տեղավորվել էին 7 գյուղերում (33 ընտանիք 106 տղամարդ, 105 կին, 211 մարդ, տեղում էր 166-ը):

Շարուր-Ղարալագյազի գավառի 8 գյուղերում բնակություն էր հաստատել 173 հայ ընտանիք՝ 557 տղամարդ, 520 կին (1077 մարդ), սակայն տեղում էր 993-ը: Ասորիները տեղավորվել էին գավառի 14 գյուղերում. 263 ընտանիք՝ 759 տղամարդ, 770 կին (2606 մարդ), տեղում էր 2180-ը:

Նոր Բայազետի գավառի 25 գյուղերում ապաստանած հայերի քանակն էր՝ 135 ընտանիք՝ 457 տղամարդ, 428 կին, ընդամենը՝ 885 մարդ, ներկաների թիվը՝ 820:

Այսպիսով, Երևան քաղաքում ու նահանգի 6 գավառներում ապաստանել էին. հայեր՝ 3506 ընտանիք (12.452 տղամարդ, 12.213 կին), ընդամենը՝ 24.665 մարդ (տեղում էր 21.600-ը) և ասորիներ՝ 1256 ընտանիք (3785 տղամարդ, 3841 կին) կամ 7426 մարդ (տեղում՝ 6002):

Ամբողջ գաղթականների ընդհանուր թիվը հետևյալն էր. 4762 ընտանիք՝ 16.237 տղամարդ, 16.054 կին կամ 32.291 մարդ, առկա բնակչություն՝ 27.602 մարդ¹:

Գրեթե նույն տվյալներն են պարունակում արխիվային փաստաթղթի 115-121-րդ թերթերում ռուսերենով ներկայացված աղյուսակները:

Ինչպես երևում է վերը բերված թվերից, 1915 թ. հունվարին գաղթականների հզոր հոսք է եղել Արևմտյան Հայաստանի ու Պարսկաստանի բազմաթիվ, հիմնականում՝ Ռուսաստանին սահմանակից բնակավայրերից: Փախստականների օգնության կոմիտեներն այս պայմաններում հսկայաժամալ աշխատանք են կատարել: Բազմաբնույթ այլ աշխատանքների մասին պատկերացում կազմելու համար ներկայացնում ենք աղյուսակ 4-րդը, որը վերաբերում է Քանաքեռի գյուղական համայնքում տեղաբաշխված գաղթականների² (տե՛ս աղյուսակ 4):

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 28, ք. 81-93:

2 Նույն փեղում, ք. 123:

Աղյուսակ 4

No	Գյուղեր, որոնցում տեղավորված էին գաղթականներ	Աճծինք, որոնց չի տրվել սննդամթերք	Աճծինք, որոնք ստացել են սննդամթերք			Աճծինք, որոնք տեղավորվել են աշխ.	Ծանոթություն
			տղ.	կին	երեխա.		
	1	2	3	4	5	6	7
1.	Քանաքեռ	46	59	151	202/23	46	Գյուղաբնակների մի մասն անցել է Լառու կին բնակավայրերը
2.	Ջրվեժ	10	59	107	133/10	10	
3.	Ավան	23	29	92	129/ 8	23	
4.	Արինջ	25	17	64	84/23	25	
5.	Պտղմի	17	16	43	61/6	17	
	ԸՆդամենը	121	180	457	609/70	121	

Աղյուսակից երևում է, որ Քանաքեռի գյուղական համայնքում ապաստանած 1437 բնակչից աշխատանքով ապահովված էին ընդամենը 121 մարդ, որոնք սակայն, նպաստի իրենց բաժինը չէին ստացել և, ինչպես տեղեկացնում է փաստաթուղթը, գաղթական տղամարդկանց մի մասն անցել է հայրենի օջախներ՝ ամենատարբեր նպատակներով: Գաղթականների մեծ ներհոսքի մասին է խոսում նաև ըստ գավառների նրանց թվի ավելացումը, չնայած այդ ժամանակների համար բնորոշ էին բնակչության ակտիվ տեղաշարժերը:

Երևանի գավառում 25 օրվա ընթացքում (1.02.1915թ.-26.02.1915թ.) գաղթականների թիվն ավելացել է 1475 մարդով (4601-ից հասնելով 6076-ի): Նոր Բայազետի գավառում նույն ժամանակահատվածում աճը կազմել է 513 մարդ (1333-820), իսկ Իգդիրի գավառում ոչ միայն չէր աճել, այլև նվազել էր 951 մարդով (2974-2123): Պատճառը բնակչության ինտենսիվ հոսունությունն էր դեպի հարևան գավառներ:

Գաղթականներին տեղավորում էին ոչ միայն նրանց համար պատրաստված կացարաններում ու տարբեր դպրոցներում, այլև այն ընտանիքներում, որտեղ ինչ-որ չափով հնարավորություն կար: Օրինակ, Երևանի «Խրիմյան» դպրոցում տեղավորվել էին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գյուղերից գաղթած բնակիչներ, ընդամենը 23 ընտանիք՝ 81 տղամարդ, 81 կին (162 մարդ), կամ քաղաքի Կոնդ թաղամասի տներում տեղավորվել էին (1915 թ. հունվարի 1-ին) Ղարաքիլիսայի, Համադանի,

Խասաուրի, Թոփրակ-Կալայի 326 բնակիչներ, որոնցից 200-ը մինչև հունվարի 11-ը ցրվել էր զանազան գյուղեր, Կոնդի 10 տներում մնացել էր 126 փախստական¹:

1915 թ. հունվարի 17-ին Սք. Էջմիածնի կարգադիր մարմին ուղարկված՝ Երևանի եղբայրական օգնության հանձնաժողովի նամակից իմանում ենք, որ «Մինչև օրս Երևան հասած փախստականներից քաղաքացիները տեղավորված են Երևանում, որոնց թիվը հասնում է 1500-ի, իսկ մյուսները տեղավորվել են զանազան գյուղերում... փախստականների հոսքը դեռ չի դադարել, շարունակում են գալ Պարսկաստանից և Թուրքիայից՝ Էջմիածնի վրայով: Գալիս են նաև Սարդարապատի և Աշտարակի շրջաններում տեղավորվածներից՝ տեղում եղած դժվարությունների պատճառով...»²:

Նույն գործում ռուսերենով վավերացված մի փաստաթղթում ներկայացված էր տեղեկանք Երևանի գավառի հայկական ու ասորական գյուղերում 1915 թ. փետրվարի 3-ին տեղավորված փախստականների մասին, որն էլ աղյուսակի ձևով ներկայացնում ենք ստորև³ (տես աղյուսակ 5):

1915 թ. մարտի 14-ին Իգդիրից ստացված մի հեռագրից իմանում ենք, որ Բասենի գավառի բնակչությունը հասել է Բայազետ: Մի գաղթական արեղա պատմել է, որ սրի է քաշվել 13 գյուղ: Ներկայացնում ենք գաղթականների թիվն ըստ գյուղերի⁴ (տես աղյուսակ 6):

Գաղթականների կուտակման գլխավոր կենտրոններ էին դարձել Երևանն ու Էջմիածինը, որտեղից էլ նրանց տեղաբաշխումն էր կատարվում: Երևանի համրակացարաններում տեղավորված գաղթականների թիվը 1915 թ. մարտի 17-ին հասնում էր 2600-ի, իսկ Դավալում 1915 թ. հունվարի 22-ին նրանց թիվը 950 էր, որոնցից 800-ը՝ ասորիներ, 150-ը՝ հայեր, նրանք էլ տեղաբաշխվել էին այսպես. Դավալում՝ 700, Ռեհանլում՝ 100, Արագոսյանում՝ 150 մարդ⁵:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 28, ք. 1-7:
² Նույն փեղում, ք. 13:
³ Նույն փեղում, ք. 22:
⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 18, ք. 132-148:
⁵ Նույն փեղում, ք. 62-111:

Աղյուսակ 5

No	Գյուղեր ու գյուղական համայնքներ	Բնիկների տների թիվը	Բնակավայրերի միջին թիվը	Կաթնովի միջին թիվը	Ատրիների թիվը	Քայլեր	Ատրիներ	Շրջաններ
1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Քանաքեռի գյուղական համայնք							
1.	Պտղնի	60	36	-	24	36	24	60
2.	Արզնի	103	-	-	280	-	280	280
3.	Գյոք-Քիլիսա	81	78	-	-	78	-	78
4.	Ելղովան	79	84	-	-	84	-	84
5.	Թազաքենդ	100	85	-	28	85	28	113
6.	Շաղար	85	53	11	24	64	24	88
7.	Էլլար	115	85	-	36	85	36	121
8.	Սիուր	26	22	-	14	22	14	36
9.	Առինջ	106	47	-	-	47	-	47
10.	Ավան	101	44	27	-	71	-	71
11.	Ջրվեժ	102	96	-	-	96	-	96
12.	Քանաքեռ	218	89	-	-	89	-	89
13.	Նովոնիկոլանկա	28	7	8	-	15	-	15
	Ընդամենը	1204	726	46	406	772	406	1178
	Արամուսի գյուղական համայնք							
14.	Արամուս	265	68	-	59	63	59	137
15.	Աղագոր	40	-	27	7	27	7	34
16.	Ջառ	65	-	-	78	-	78	78
17.	Գյամրիզ	220	50	-	79	50	79	129
18.	Ծաթղան	221	48	-	22	48	22	70
19.	Թեջիրաբաթ	150	27	-	15	27	15	42
20.	Բաշքենդ	150	68	49	61	117	61	168
	Ընդամենը	1111	261	76	321	337	321	658
	Բաշ Գառնիի գյուղական համայնք							
21.	Բաշ Գառնի	302	-	-	117	-	117	117
22.	Գյոլ-Այսոր	50	-	-	68	-	68	68
23.	Գողթ հայկական	70	-	-	17	-	17	17
	Ընդամենը	422	-	-	202	-	202	202

1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Շիրաբաթի գյուղական համայնք							
24.	Ջաֆարաբադ	41	54	-	-	54	-	54
25.	Շիրաբաթ	122	80	-	26	80	26	106
26.	Վարձագիար	52	54	-	18	54	18	72
	Ընդամենը	215	188	-	44	188	44	232
	Նորագավթի գյուղական համայնք							
27.	Թազաքենդ	202	89	-	107	89	107	196
28.	Նորագավթ	108	45	-	70	45	70	115
29.	Ներքին Շենգավիթ	34	5	-	32	5	32	37
	Ընդամենը	344	139	-	209	139	209	348
	ԸՆԴ. գավառում	3296	1314	122	1182	1436	1182	2618

Գաղթականների հոսքը շարունակվում էր, նրա ինտենսիվությունը կախված էր Առաջին աշխարհամարտի ռազմական գործողությունների ընթացքից, մասնավորապես ռուսական զորքերի առաջխաղացումներից ու նահանջից:

Հայաստանի՝ «Եղբայրական օգնության» հանձնաժողովների 1915 թ. ամռանը անց կացրած հաշվառումները բացահայտեցին գաղթականների քանակի ավելացման փաստը: Բերենք մի քանի օրինակներ, տեսնելու, թե որքանով էր ավելացել փախստականների թիվը անցած 5-6 ամիսների ընթացքում: 1915 թ. հուլիսի 23-ի գիշերը (ինչպես նշվում է գեկուցագրում) գաղթականների նոր հոսք էր ստացվել Ջուլֆայում: Նահանգապետի համաձայնությամբ, գաղթականները տեղաբաշխվում են այսպես. 5 հազար մարդ տեղավորվում է Նախիջևանում, 3 հազարը՝ Շարուրում: Նրանց ազգային պատկանելության մասին փաստաթղթում նշված է. «Ի մասնավորի հավաստիացայ աս տեղեակն՝ նոցայն ասորի լինելն»¹:

1915 թ. փետրվարի 10-ին կազմված մեկ այլ ցուցակով Ալաշկերտի գավառի գյուղերից գաղթել ու Էջմիածնի շրջանի Գեչրու գյուղում են հաստատվել 54 ընտանիք կամ 395 մարդ², իսկ Արտաշատի շրջանի Այսալու գյուղում փետրվար ամսին բնակվում էր 41 ընտանիք կամ 177 հայ գաղթական³: Երևանի գավառի Նորագավթի գյուղական համայն-

¹ Նույն տեղում, ք. 209:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 28, ք. 69-76:

³ Նույն տեղում, ք. 156:

Աղյուսակ 6

Գյուղեր	Ընտանիք	արական	իգական	աշխ. ունակ	մինչև 3 տարեկան	Ընդամենը	Գաղթից հետո մահ.	Տաճկաստանում մնացին
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Էգեպար	25	84	90	31	25	174	21	25
Իշխա	22	62	73	29	20	135	12	4
Քյոփուբլոյ	20	68	72	31	15	140	8	7
Խաղողավան	13	46	32	15	12	78	10	-
Եաղան	9	33	32	15	6	65	9	2
Դալի-Քարա	7	16	11	8	1	27	5	4
Գոմծոր	6	14	16	6	4	30	1	-
Գրոսթաս	4	22	8	7	3	30	2	3
Թորովիրան	4	12	9	5	2	21	4	1
Չարոնի բար	4	8	10	4	3	18	-	2
Կարինից Քյոթակ վերաբնակվածներ	2	6	7	2	2	13	1	1
Տոսի	1	4	1	2	-	5	-	-
Խորասան	1	2	5	-	1	9	-	-
Ալիքակրակ	1	2	2	-	1	4	-	-
Ընդամենը՝	119	381	386	156	95	749	74	49

Երևանի գավառ	Նոր Բայազետի գավառ
1. Քանաքեռի գյուղ. համայնք 1230 մարդ	1. Ոնդամալի գյուղ. համայնք 191 մարդ
2. Արամուսի գյուղ. համայնք 820 մարդ	2. Զիրչիրի գյուղ. համայնք 302 մարդ
3. Բաշ Գառնիի գյուղ. համայնք 229 մարդ	3. Ն. Ախտայի գյուղ. համայնք 357 մարդ
4. Շիրաբաթի գյուղ. համայնք 202 մարդ	4. Նոր Բայազետի գյուղ. համայնք 160 մարդ
5. Նորագավիթի գյուղ. համայնք 359 մարդ	5. Աղզիբիրի գյուղ. համայնք 104 մարդ
	6. Դալիկարդաշի գյուղ. համայնք 94 մարդ
Ընդամենը 2840 մարդ	Ընդամենը՝ 1208 մարդ

քում, ըստ փետրվարի 20-ի տվյալների, հաստատվել էր 278 ընտանիք 1055 շնչով: Միայն կանանց ու երեխաների թիվն անցնում էր 800-ից¹:

1915 թ. մայիսի 15-ի մեկ այլ փաստաթղթում, որը կազմել էր «Եղբայրական օգնության» Երևանի կոմիտեի նախագահ Խորեն Եպիսկոպոսը, ներկայացվում է Երևանի և Նոր Բայազետի գավառներում բնակություն հաստատած գաղթականների թիվը²:

Շարուր-Գարալագյազի Ալաքլինի գյուղական համայնքում հաստատվել էր 1194 փախստական, Ուլյա-Նորաշենի գյուղական համայնքում՝ 259, իսկ Ձեյվայի գյուղահամայնքում՝ 307, ընդամենը՝ 1760 գաղթական³:

Բերված թվերը ցույց են տալիս, որ 1914 թ. վերջերից մինչև 1915 թ. կեսերն ընկած ժամանակահատվածում, հայ և այլազգի գաղթականների (փախստականների) ներխուժը Արևմտյան Հայաստանի և Պարսկաստանի զանազան բնակավայրերից ոչ միայն չի դադարել, այլև ավելի է աճել: Սակայն նույնը չենք կարող ասել 1916 թ. կատարված վիճակագրության տվյալները վերլուծելիս: Այստեղ աճը կամ չնչին է, կամ էլ գաղթականների թիվը նվազել էր, չհարմարվելով տեղի պայմաններին:

1 ՀՀ ՊԿՊԱ ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 28, ք. 157:

2 Նույն փոկրտ, ք. 162:

3 Նույն փոկրտ, ք. 163:

Աղյուսակ 7

No	Գյուղերի անվանումը	Անձինք, որոնք ստացել են ստացել	Անձինք, որոնք ստացել են սննդամթերք			Աշխատող մարդկանց թիվը	Ծանոթություն
			տղ.	կին	երեխ.		
	1	2	3	4	5	6	7
1.	Քանաքեռ	47	58	154	230/28	47	Աշխատողների մի մասը գտնվում է հայրենի օջախներում
2.	Ջրվեժ	22	48	109	96/12	22	
3.	Ավան	33	32	87	122/9	33	
4.	Առինջ	17	20	55	68/18	17	
5.	Պտղնի	8	11	28	38/0	8	
6.	Արզնի	3	3	8	16/2	3	
7.	Միուր	1	11	17	22/3	1	
	Ընդամենը	131	183	458	592/72	131	

Տղամարդիկ տեղափոխվում էին Ռուսաստանի և Անդրկովկասի խոշոր քաղաքներ՝ աշխատանք փնտրելու:

Գրեթե մեկ և կես տարի անց՝ 1916 թ. հուլիսի 19-ին կատարված վիճակագրության համաձայն, Քանաքեռի գյուղական համայնքում տեղափոխված գաղթականների քանակն արտահայտված էր հետևյալ թվերով (համեմատության համար տե՛ս աղյուսակ 6-րդ)՝:

Աղյուսակի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Քանաքեռի համայնքում փախստականների թիվը նվազել է 87 մարդով (այստեղ հաշվի չեն առնվել Արզնի և Միուր գյուղերը, որոնք աղյուսակ 5-րդում չկան): Գաղթականների թիվն ավելացել էր Քանաքեռ և Ավան, նվազել էր Ջրվեժ, Առինջ և Պտղնի բնակավայրերում:

Որպես ամփոփում վերը շարադրված թվային տվյալների, 1916 թ. կեսերին կատարված վիճակագրության համաձայն, Արևելյան Հայաստանի տարածքում ապաստան էր գտել ավելի քան 95 հազար փախստական²: Աղյուսակի ձևով ներկայացնենք այդ տվյալներն ըստ գավառամասերի (տե՛ս աղյուսակ 8):

Եթե աղյուսակ 8-ի տվյալները համեմատենք 1915 թ. հունվարի 30-ին

¹ Նույն տեղում, թ. 151:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 28, թ. 153:

կայացած հաշվառման տվյալների հետ, կտեսնենք, որ ընդհանուր առմամբ գաղթականների թիվը զգալի ավելացել էր: Այսպես, Երևանի ու Էջմիածնի գավառներում փախստական բնակչության թիվն ավելացել էր մոտ 3.4 անգամ. հսկայական էր Նոր Բայազետում հաստատված բնա-

Աղյուսակ 8

No	Գավառներ ու գավառամասեր	Տղամարդ	Կին	Երեխաներ	Աշխատունակ աղջիկ	Ընդամենը
1	2	3	4	5	6	7
1.	Երևանի գ-ի 1-ին մաս	872	2182	2825	301	6180
2.	-----2-րդ մաս	542	854	1458	290	3144
3.	-----3-րդ մաս	715	984	1918	549	4166
4.	Էջմիածնի գ-ի 1-ին մաս	3206	4284	4179	1168	12.837
5.	-----2-րդ մաս	1987	2759	638	699	6083
6.	-----3-րդ մաս	470	568	1316	186	2540
7.	Գրամփայի գյուղ. համ-ք	310	440	489	281	1520
8.	Մուրմալուի գ-ի 1-ին մաս	-	-	-	-	640
9.	-----2-րդ մաս	1017	1234	-	-	2251
10.	-----3-րդ մաս	-	-	-	-	1094
11.	Նոր Բայազետի գավառ	3111	3816	3540	-	10.467
12.	Շարուր-					
13.	Դարալագյազի գ.	46	78	108	-	232
14.	Սախիջևանի գավառ	87	153	253	55	548
15.	Ք. Երևան	3887	5078	9142	-	18.107
	Ալեքսանդրապոլի գավառ	2505	7565	10.045	3155	25.970
	Ընդամենը	21.455	29.995	35.911	6684	94.045

կիշների թվի աճը՝ 12.7 անգամ, փոքր աճ նկատվել էր նաև Սուրմալուի գավառում (1,3 անգամ): Տարակուսանք է առաջացնում Շարուր-Դարալազյազի և Նախիջևանի գավառներում հաստատված գաղթականների թիվը: Այն ոչ միայն չի աճել մեկ ու կես տարվա ընթացքում, այլև նվազել էր 9-10 անգամ: Այստեղ պատճառները կարող են լինել շատ տարբեր: Արժանին հատուցելով վիճակագիրների կատարած աշխատանքին, նշենք, որ Նախիջևանի գավառը հանդիսացել է գաղթականների կուտակման վայր, որտեղից նրանց տեղաբաշխել են տարբեր շրջաններ:

Որ հիշյալ գավառներում փախստական հայերի ու հատկապես ասորիների թիվը մեծ էր, կարելի է համոզվել նախորդ էջերում շարադրվածից: Մեր կարծիքով, վերը նշված երկու գավառներում գաղթականների թվի անկումը 1916 թ. կեսերին, պայմանավորված էր քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական անտամեյի իրավիճակով, որի հետևանքով էլ փախստականների մեծ մասը թողնում հեռանում էր դեպի հյուսիս՝ Ռուսաստան, ինչպես նաև իրենց հայրենի եզերք: Այս մասին է խոսում հետևյալ փաստը. 1916 թ. օգոստոսի 13-ին «Եղբայրական օգնության» կոմիտեին հաղորդվում է, որ «... ներկայումս ք. Երևանում ապրում է 13.865 գաղթական»:

Նշենք, որ ռուսական զորքերի վերջին նահանջը թուրքական ճակատում հանգեցրեց նրան, որ Երևան են վերադառնում այն փախստականները, որոնք մեկնել էին Հայրենիք, կարելի է ենթադրել, որ օգոստոսի վերջերին նրանց թիվը, աստիճանաբար, Երևանում կլինի ոչ պակաս 18.000 փախստական»¹:

Աղյուսակից պարզվում է, որ փախստականների մեջ հիշատակվում են նաև թաթարները, որոնց թիվը փոքր է և հայտնի չեն նրանց տեղաբաշխման վայրերը:

Հայտնի է, որ փախստականներն ապաստանել են Արևելյան Հայաստանի գրեթե բոլոր շրջաններում, իհարկե, տարբեր խտությամբ: Աղյուսակ 7-րդը լրացնելու նպատակով ներկայացնենք Ղարաքիլիսայի գյուղական համայնքի 27 բնակավայրերում տեղաբաշխված փախստականներին վերաբերող որոշ տվյալներ²:

1916 թ. օգոստոսին Ղարաքիլիսայի գյուղական համայնքում ապաստան էր գտել 753 ընտանիք՝ 1060 տղամարդ, 1334 կին, 2081 երեխա, ընդամենը՝ 4475 մարդ, որոնցից նպաստ էին ստացել 4191 մարդ, իսկ աշ-

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 18, ք. 146:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 18, ք. 148-149:

խատանքով ապահովված էին ընդամենը 284-ը: Այս տվյալներն ավելացնելով աղյուսակի ընդհանուր աղյուսքին, կստանանք 1916 թ. կեսերի համար գաղթականների մոտավոր մի թիվ, որը հավասար էր 100 հազարի և որի 50 տոկոսը բաժին էր ընկնում Վասպուրականից, Մուշից, Բիթլիսից ու հարակից վայրերից գաղթած բնակչությանը³:

Փախստականների անկանոն տեղաշարժերը երեք խոշոր տերությունների սահմանամերձ տարածքներում շարունակվում էին: Եթե արաբական անապատներ թշվոռ հայերը հիմնականում ենթարկվում էին ֆիզիկական բնաջնջման, ապա կոտորածներից հազիվ փրկված ու Արևելյան Հայաստանի տարածքում ապաստանած փախստականները գոհ էին դառնում սովին ու համաճարակին:

Ինչպես ասվեց, Երևանը և հատկապես Էջմիածինը, փախստականների կուտակման կենտրոններ էին ու այդ տեղերից էին տեղաբաշխում կատարվում: Մեծ թվով գաղթական հայերի համար էլ դրանք դարձան վերջին հանգրվան: Դառնալով բնական ու սոցիալական ահավոր պայմանների գոհ, նրանք իրենց մահկանացուն կնքեցին Սբ. Էջմիածնի շրջակայքում ու Երևանի կայարանում: Էջմիածնում միայն 1915 թ. օգոստոսի վերջերին սովի ու համաճարակի գոհ դարձավ 2613 մարդ², իսկ մեկ տարի անց՝ 1916 թ. հուլիսի 28-ից օգոստոսի 8-ն ընկած ժամանակահատվածում, Էջմիածնի վանքի տարածքում տեղավորված 32 հազար գաղթականներից, նույն պատճառներով, մահացավ 4595. Երևանում ապաստանած 20 հազարից՝ 867 մարդ³:

Հետագա տարիները նույնպես մռայլ էին հայ ժողովրդի համար: Արդեն 1916 թ. վերջերին Կովկասում էին հաստատվել 373,5 հազար գաղթականներ: Նրանց օգնելու համար ստեղծվում էին օգնության ու բարեգործության կոմիտեներ ու գրասենյակներ, որոնք սակայն, անկարող էին լիովին հոգալ ծով տառապանքի մեջ գտնվող տարագիրներին:

Երբ 1917 թ. Ռուսաստանում հաղթանակեց Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, ռուսական զորքերը թողեցին Արևմտյան Հայաստանի գրավված տարածքներն ու հետ քաշվեցին: Օգտվելով այդ հանգամանքից և խախտելով 1917 թ. Երզնկայի վիճադատարի համաձայնագիրը, թուրքերն ամբողջ ճակատով անցան հարձակման. նպատակ ունենալով հետ գրավելու ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը, այլև՝ ամբողջ Անդրկովկասը:

¹ Армянский вопрос, Энциклопедия, с. 77.

² Ա. Դև, Մեծ դիպրերը Վասպուրականում, 1914-1915 թթ., Երևան, 1917, էջ 485:

³ Հայ ժողովրդի պարսություն, հ. 6, էջ 576:

Արդյունքում՝ Հայրենիք վերադարձած գաղթականների մի մասը կոտորվեց, փրկված մասն էլ կրկին դարձավ փախստական ու անցավ Ռուսաստանի սահմանը¹: Դրանց թիվը հասնում էր 150 հազարի²:

Գաղթական հայերի թիվը ստվարանում էր, իսկ տարածման աշխարհագրությունը՝ ընդլայնվում: Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող 2,5 միլիոն արևմտահայերից կենդանի էր մնացել միայն 850 հազար մարդ, դրանցից 200 հազարը մի կերպ իր գոյությունը պահպանեց Թուրքիայում, շուրջ 200 հազարը, գլխավորապես կանայք ու երեխաներ, բռնի մահմեդականացվեցին, 250 հազարը ապաստան գտավ Ռուսաստանում ու Անդրկովկասում, իսկ 200 հազարը տառապում էր Միջագետքի ու Սիրիայի ճամբարներում, որտեղից էլ նրանց մի մասը 1916-1917 թթ. անցավ Լիբանան, Եգիպտոս, Ֆրանսիա, ինչպես նաև Ամերիկա մայրցամաք և այլուր³:

Կովկաս ու Ռուսաստան գաղթեցին հիմնականում ալաշկերտցիներ, բայազետցիներ, վանեցիներ, մշեցիներ, ինչպես նաև կարսեցիներ, արդահանցիներ ու արդվինցիներ: 1918 թ. նրանց թիվը հասավ կես միլիոնի, որի մի մասն էլ տեղավորվել էր Արևելյան Հայաստանում⁴:

Թուրքական զորքերը, առանց մեծ ջանքերի, նորից տեր դառնալով Արևմտյան Հայաստանին, 1918 թ. ներխուժեցին Անդրկովկաս՝ այս անգամ նոր ավեր սփռելով Արևելյան Հայաստանում: Տեղացի ու գաղթական հայերը լքում էին իրենց հայրենի օջախներն ու փախչում Անդրկովկասի և Ռուսաստանի զանազան վայրեր: Այսպես, Բաթումի շրջանից արտագաղթեց 20 հազար մարդ, Կարսի մարզից՝ 120 հազար, Ախալցխայի գավառից՝ 30 հազար մարդ, Ախալքալաքից՝ 80 հազար, Ալեքսանդրապոլից՝ 60 հազար, Եջմիածնի ու Սուրմալու գավառներից՝ շուրջ 80 հազար, Երևանի, Շարուրի ու Նախիջևանի գավառներից՝ մոտ 100 հազար մարդ⁵: Նույն թվականի՝ ՀՀ կառավարության հոկտեմբերի 11-ի նիստում զեկուցվում է, որ ռուսահայ գաղթականների թիվը հասել է 180 հազարի, թուրքահայ գաղթականությանը՝ 150 հազարի, ընդամենը՝ 330 հազար մարդ: Գաղթականներն, ըստ սոցիալական վիճակի, բա-

1 Չ. Կորկուրյան, *Մերանկ ջարդից դեպի կարմիր շինարարություն*, Երևան, 1929, էջ 31:

2 *Армянский вопрос, Энциклопедия*, с. 77.

3 Հայ ժողովրդի պարմություն, հ. 6, էջ 576:

4 Նույն տեղում, էջ 575:

5 Նույն տեղում:

ժանված էին երեք կարգի. ա) նրանց ավելի քան 30 տոկոսը ունի սեփական միջոցներ և կարող է ապրել առանց օգնության. բ) 62,5 հազար գաղթական կարող է ապրել սեփական աշխատանքով, գ) մնացած մասն առանց պետության օգնության չի կարող գոյությունը պահպանել և ստորաբաժանվում էր հետևյալ խմբերի. որբեր՝ 10 հազար մարդ, անճարներ՝ 25 հազար, «անգյալներ»՝ 1000, մասնավոր օգնության կարիք ունեցողներ՝ 26,5 հազար մարդ¹:

Ընդհանրացնելով վերը բերված բոլոր տվյալները գաղթականների քանակի մասին, նշենք, որ 1918 թ. Հայաստանում կային ավելի քան 400 հազար արևմտահայ գաղթականներ ու որբեր, որոնցից հենց միայն սովից ու բազմաթիվ համաճարակներից զոհվել էր շուրջ 180 հազար մարդ, իսկ 1919 թ. միայն առաջին 5 ամիսներին Երևան քաղաքում մահացել էր 3972 մարդ²:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարիներին, մասնավորապես 1919 թ. կատարված մարդահամարի տվյալները (վիճակագիր՝ Հանրապետության կառավարության վիճակագրության բաժանմունքի կառավարիչ Բ. Իշխանյան) հանգամանալից արտացոլում են թուրքահայ գաղթականների տեղաբաշխման պատկերը: Ընդհանուր պատկերացում կազմելու և նախորդ տվյալների հետ համեմատելու հնարավորություն ստանալու նպատակով, ներկայացնենք այդ աղյուսակի՝ գաղթականներին վերաբերող հատվածները³ (տե՛ս աղյուսակ 9):

Վերջին երկու աղյուսակների բաղդատումը ցույց է տալիս, որ նախ, նրանք տարբերվում են իրենց ընդգրկումով: Նախորդ աղյուսակում չեն արտացոլված մի շարք գավառների տվյալներ, որը հնարավորություն չի տալիս ամբողջական պատկերացում կազմելու Արևելյան Հայաստանի գաղթական բնակչության թվի ու տեղաբաշխման մասին, իսկ աղյուսակ 9-ում ներկայացված է միայն Հայաստանի Հանրապետության տարածքը, բացակայում է Նախիջևանի գավառը՝ Շարուրի հետ միասին, հետևաբար, մեր վերլուծությունները կարող ենք կատարել գավառ առ գավառ:

1 Հայաստանի Կոմկուսի Կենտրոնի հաստատված-քաղաքական հեղափոխությունների ինստիտուտի արխիվ, «Կառավարական լրագիր», 1918 թ., N 12, էջ 2:

2 Հ. Ու. Մելիքյան, *Արևմտահայերի բռնագաղթը և սիյուրքսիայի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1915-1940թթ.)*, Երևան, 1975, էջ 57:

3 Չ. Կորկուրյան, *նշվ. աշխ., աղյուսակ 2*:

Աղյուսակ 9

Գավառներ	Գաղթականներ											
	հայ					մահմերական					այլը	
Երևանի	15 426	3201	18 627	4260	-	4260	-	4260	-	-	-	-
Ալեքսանդրապոլի	31 929	2342	34 271	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Էջմիածնի	31 272	7580	38 852	9495	-	9495	-	-	-	-	-	-
Նոր Բայազետի	3418	519	3937	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Դարաթիլիսայի	21 439	1136	22 575	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ղիլիջանի	7484	35	7519	335	-	335	-	335	-	194	194	-
Դարալագյազի	429	3002	3431	600	-	600	-	600	-	-	-	-
Սուրմալուի	938	535	1473	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ընդամենը Երևանի մարզում	112 335	18 350	306 585	14 690	-	14 690	-	14 690	-	194	194	-
Կարսի	22 429	2552	24 981	1151	2046	1151	2046	1050	1379	2429	2429	-
Արդահանի	162	-	62	2652	4278	2652	4278	6930	-	3891	3891	-
Կարզվանի	589	23	612	254	781	254	781	1035	968	-	968	-
Ընդամենը Կարսի մարզում	23 180	2575	25 755	4057	7105	4057	7105	11 162	2018	5270	7288	-
Չանգեզուրի	4502	1102	5604	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ընդամենը Գլխաստամուս	140 017	22 027	162 044	18 747	7105	18 747	7105	25 852	2018	5462	7482	-

Երեք տարվա ընթացքում (1916-1919թթ.) Հայաստան աշխարհի այդ փոքր տարածքում (Արևելյան Հայաստանի) անասելի աղետների ենթարկվեց հայ բնակչությունը: Բավարարվեց դրանց թվարկումով: Առաջին աշխարհամարտ, որի ժամանակ թուրքական զորքերը ներխուժեցին Հայաստանի տարածք՝ ավեր ու ավար սփռելով իրենց ճանապարհին: 1918 թ. սեպտեմբերին նրանք իրականացրին Բաքվի հայ բնակչության ջարդերը (կոտորվեց շուրջ 30 հազար մարդ), իսկ հաջորդ տարիներին նոր ջարդեր սկսեցին Ղարաբաղում և հարակից հայաշատ բնակավայրերում: Այս ամենին եթե ավելացնենք համատարած աղքատությունն ու սովը, համաճարակային բազմաթիվ հիվանդությունները, իսկ արդյունքում մահացությունների մեծ տոկոսը և զանգվածային արտագաղթը, պատկերը միանգամայն պարզ կդառնա: Ինչպես հայտնի է, այդ տարիներին ամբողջ Անդրկովկասում բնակչության թվի ընդհանուր անկում էր արձանագրվել, բնականաբար դա անդրադարձել էր նաև գաղթական բնակչության թվի վրա, սակայն ընդհանուր առմամբ, երեք տարիների ընթացքում, ներգաղթի նորանոր հոսքի հետևանքով, նրանց քանակը չնչին աճ էր ունեցել (5360 մարդ): Ըստ գավառների, մեխանիկական աճ էին ունեցել Էջմիածնի, Դարալագյազի ու Ալեքսանդրապոլի գավառները, իսկ աճը բացասական արժեքներ ուներ Երևանի, Սուրմալուի և Նոր Բայազետի գավառներում:

Վերջին աղյուսակում բերված Երևանի մահացի պոստակի թվերն արտահայտում են Հայաստանի Հանրապետության տարիներին Անդրկովկասի և Ռուսաստանի հայաշատ վայրերից ներգաղթած բնակչության քանակը: Ինչպես երևում է աղյուսակից, գաղթական հայերի հետ միասին, Արևելյան Հայաստանի տաքածքում հաստատվել էին նաև թուրքեր, քրդեր, եզդիներ ու ռուսներ, որոնք կազմում էին գաղթական ամբողջ բնակչության ավելի քան 20%-ը:

Պանթուրքիստական համոզմունքներով տոգորված թուրքական կառավարող շրջանները, չբավարարվելով արևմտահայերի հրեշավոր կոտորածներով, ամեն կերպ աշխատում էին պատերազմ սանձազերծել Հայաստանի Հանրապետության դեմ:

1920թ. կեսերին սկսվեց թուրք-հայկական պատերազմը: Թուրքական բազմապատիկ զորքերի դեմ անկարող հայկական զորամիավորումները, մի քանի անհաջող մարտերից հետո, հետ քաշվեցին, և հաշտության

1 Армянский вопрос, Энциклопедия, с. 274.

բանակցությունների արդյունքում Հայաստանը վերջնականապես գրկվեց իր տարածքների և բնակչության զգալի մասից (Կարսի մարզ, Մուրմալուի և Նախիջևանի գավառներ): Կորուստը հսկայական էր, որն էլ ավելի մեծ թափ հաղորդեց բնակչության տեղաշարժերին: Այս պատերազմի գոհ դարձավ 198 հազար մարդ¹:

1918-1923 թթ. քաղաքական ծայրահեղ բարդ ու լարված պայմաններում, թուրքերին հաջողվեց իրի ու սրի օգնությամբ, իրենց հատուկ վայրագությամբ ամայացնել ամբողջ Կիլիկիան: Մեծ եղեռնի ժամանակ մի կերպ փրկված ու տարբեր երկրներում ապաստանած, սակայն վերստին հայրենի օջախներ վերադարձած շուրջ 160 հազար հայեր նորից կանգնեցին բնաջնջման փաստի առջև: Հրաշքով փրկվածները հանգրվան գտան Սիրիայում ու Լիբանանում:

1921 թ. Թուրքիայի արևմտյան շրջաններում իրականացված սպանող հայերի բնաջնջման վերջին ակտն էր, որով էլ ավարտվեց հայ բնակչության ջարդերի շրջանը, որը սկսվել էր դեռևս սուլթան Համիդի օրոք՝ 1894-1896 թթ.:

Հայ բնակչության վիճակն էլ ավելի վատթարացավ Հայաստանի Հանրապետության անկման շրջանում (1921): Համատարած սովի ու թշվառության պայմաններում, ավելի քան 10 հազար հայ գաղթականներ, թողնելով իրենց գույքն ու կայքը, մեկնեցին Պարսկաստան:

Հայաստանի Հանրապետության տարիներին մահմեդական բնակչությունը անցնում է Ադրբեջանի տարածք, սակայն Խորհրդային իշխանության հենց առաջին ամիսներից պայմաններ են ստեղծվում, որպեսզի նրանք վերադառնան իրենց բնակավայրերը: Նրանց թիվը հասնում էր 100 հազարի, որն էլ էական դեր խաղաց բնակչության էթնիկ պատկերի վրա:

Խորհրդային շրջանում կազմակերպվեց նաև աշխարհով մեկ սփռված հայերի հայրենադարձությունը, որը կատարվեց երեք փուլով.

Առաջին փուլն ընդգրկում է 1921-1936 թթ., որի ընթացքում հայրենադարձվեց 42,2 հազար հայ, հիմնականում Իրաքից, Իրանից, Հունաստանից, Թուրքիայից, Ֆրանսիայից ու Բուլղարիայից:

Երկրորդ փուլն ընդգրկում է 1946-1948/49 թթ. որի ժամանակ ամենից մեծ ներգաղթը տեղի ունեցավ, հայրենադարձվեց 89,7 հազար հայ 12 երկրներից (Իրան, Հունաստան, Լիբանան, Բուլղարիա, Ռումինիա,

¹ Հայկական տվյալական հանրագիրարան. Սովիտական Հայաստան, Երևան, 1987, էջ 164:

Ֆրանսիա, Եգիպտոս, Պաղեստին, Իրաք, ԱՄՆ և այլն): 1950-ական թվականներին հայրենադարձվեց ընդամենը 4000 հայ:

Երրորդ փուլը սկսվեց 1962 թ. և երկու տասնամյակի ընթացքում Հայրենիքում հաստատվեցին 32,5 հազար հայ, աշխարհի գրեթե 30 երկրներից (Իրան, Սիրիա, Թուրքիա, Կիպրոս, Իրաք, Հունաստան, ԱՄՆ, Արգենտինա, Ֆրանսիա, Բուլղարիա, Հորդանան, Ռուսիայ, Իտալիա, Լիբանան և այլն)¹:

Այսպիսով, 1920-1980 թթ. սփյուռքից Հայրենիք դարձավ շուրջ 170 հազար հայ:

Գաղթավայրերի, նրանց կազմավորման, նրանցում եղած հայերի թվի փոփոխությունների մասին մեզանում շատ է գրվել և հրատարակվել: Չժամայվելով, նշենք միայն, որ մինչև 1915 թ. Սփյուռքի հայերի թիվը (առանց Ռուսական կայսրության) հասնում էր 175 հազարի, որից 25 հազարը՝ Բուլղարիայում, 10 հազարը՝ Ռումինիայում, 20 հազարը՝ Եգիպտոսում ու Հարեջստանում, մնացյալները՝ Եվրոպայի ու Ասիայի երկրներում: Նրանց շարքերը ստվարանում է Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ու հետո: Այսպես, միայն Սիրիայում ու Լիբանանում 1920 թ. կար 150 հազար հայ, ԱՄՆ-ում, Կանադայում՝ 125 հազար, Եվրոպական երկրներում՝ 168 հազար: Երկու տարի անց՝ 1922 թ. վերջերի տվյալներով, Եգիպտոսում, Սուդանում ու Հարեջստանում ապրում էր 28 հազար, Պարսկաստանում՝ 50 հազար, Հնդկաստանում, Ճավայում, Ավստրալիայում ու Միջագետքում՝ 15 հազար, Թուրքիայում՝ 281 հազար հայ: 1920-1922 թթ. գաղթօջախներում բնակվող հայերի թիվը հասնում էր 870 հազար մարդու (բացի Ռուսաստանից)²: Ահա հիմնականում այս գաղթավայրերից է, որ վերը նշված փուլերի ընթացքում հայ բնակչությունը հայրենադարձվեց Խորհրդային Հայաստան:

Այժմ կանգ առնենք վերը նշված փուլերի ընթացքում հայրենադարձված բնակչության քանակի ու նրանց տեղավորման աշխատանքների վրա, միաժամանակ նշելով այն երկրները, որտեղից գաղթել են մեր հայրենակիցները:

Խորհրդային կառավարությունը 1921 թ., վերջերից ձեռնամուխ է լի-

¹ Армянский вопрос, Энциклопедия, с. 274.

² Հ. Ու. Միլիսերթյան, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980 թթ.), Երևան, 1985, էջ 119-126: Ա. Արսլանյան, Պարսկաստանում հայ գաղթականության, հ. Ա-Գ, 1941-1955, Ա. Գ. Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Ա-Բ, Երևան, 1964-1967:

³ Հ. Ու. Միլիսերթյան, նշվ. աշխ., էջ 110-115:

նուն աշխարհով մեկ սփռված հայերի ընդունման գործին: Առաջին քարավանը Բաթումի նավահանգիստ է հասնում 1921 թ. դեկտեմբերի վերջերին:

Միջազգետքից գաղթած 3000 հայերի մեծ մասը տեղավորվեց Ալեքսանդրապոլի, Բասարզեչարի ու Ղամարլուի շրջաններում: Հայրենադարձ հայերի երկրորդ քարավանը՝ 3000 մարդով, տեղ է հասնում 1922 թ. հունվարի կեսերին ու ժամանակավորապես տեղավորվում է Ղամարլուի գորանոցներում՝ գարնանը Վեդու շրջան տեղափոխվելու նպատակով (Հայաստանի կառավարությունը պատրաստ չէր միանգամից այդքան գաղթական ընդունելու՝ հատկապես ծնունդը): Հետագա ամիսներին նույնպես շարունակվում է հայրենադարձությունը, որոնց թիվը 1922 թ. սկզբներին հասնում է 9 հազարի:

1923 թ. շուրջ 100 մարդ Վանից, Պարսկաստանից ու շրջակա վայրերից ներգաղթեց Խորհրդային Հայաստան:

1924-1925թթ. Հունաստանից, Միջազգետքից ու Թուրքիայից Հայաստան է գաղթում 10 հազար մարդ: Կ. Պոլսից ու Միջազգետքից հայրենադարձված հայերը տեղավորվեցին հիմնականում Երևանի ու Լենինականի զավառների գյուղերում: Գաղթականների թվառ ու աղքատ վիճակի մասին վերը շարադրվել է: Նշենք միայն, որ նրանց թիվը գնալով աճում էր, անցնելով 9 հազարի սահմանը:

Միայն 1925 թ. Բաթումով ու Ջուլֆայով Հայաստան հասավ 5016 մարդ, այդ թվում՝ Հունաստանից 1098 ընտանիք (3651 մարդ), Կ. Պոլսից՝ 201 ընտանիք (780 մարդ), Բաղդադից եւ ընդհանրապես Միջազգետքից՝ 160 ընտանիք (385 մարդ):

1925 թ. նոյեմբերին, Հունաստանից գաղթած 3016 հայերը, ցրտերի պատճառով տեղավորվեցին Երևան ու Լենինական քաղաքներում, իսկ 1500 մարդ՝ Արագոյանում (նախատեսված էր բոլորին տեղավորել Արագոյանում), հիմնականում Արագոյան, Արմաշ, Մուրեճավան ու Մտ գյուղերում:

1921-1925 թթ. ընթացքում գաղթած հայերի ընդհանուր քանակը ներկայացնենք աղյուսակով, որը վերցրել ենք Հ. Մելիքսեթյանի գրքից (տե՛ս աղյուսակ 10):

Աղյուսակից պարզորոշ երևում է, թե որ վայրերից ինչքան մարդ է գաղթել, սակայն հստակ է այն, որ գաղթականների ընտանիքների անդամների միջին թիվը հավասար է 4,4 մարդու, որ գրեթե կրկնակի քիչ էր ավանդական հայ ընտանիքների թվից (գաղթի, տարագրության ու Էստիստի ճանապարհին ընտանիքի անդամների թիվը գալիորեն նվազել էր կոտորածի, սովի ու համաճարակի պատճառով):

Աղյուսակ 10

Տարեթիվ	Որտեղից են ներգաղթել	Ընտանիքների թիվը	Ներգաղթածների թիվը
1	2	3	4
1921	Միջազգետքից	-	3000
1922	Միջազգետքից, Իրանից, Կ. Պոլսից և այլ վայրերից	2001	6552
1923	Վանից, Իրանից և այլ վայրերից	258	953
1924	Հունաստանից, Կ. Պոլսից, Սիրիայից և այլ վայրերից	783	4167
1925	Հունաստանից, Կ. Պոլսից, Միջազգետքից և այլ վ-ից	1459	5016
	ԸՆԴՊԱՄՆՆԸ	4501	19.688

Խորհրդային Հայաստան գաղթական հայերի նոր հոսք է սկսվում 30-ական թվականների սկզբներին: 1932-1933 թթ. Հունաստանից, Բուլղարիայից և Ֆրանսիայից մայր Հայրենիք գաղթեց շուրջ 8007 մարդ:

Զգալի թվով (6926 մարդ) հայեր էլ այս ամբողջ ժամանակահատվածի ընթացքում (1926-1936 թթ.) ներգաղթի ուղին բռնել էին անհատապես, այդ ընթացքում հայրենադարձվեց 22.598 մարդ: Ամփոփելով 1921-1936 թթ. արդյունքները, ստանում ենք մայր Հայրենիք դարձած հայերի թիվը՝ 42.286 մարդ: Ներգաղթած բնակչության մի մասը (1932-1933 և 1936 թթ.) տեղավորվեց նրանց համար կառուցված ավաններում, հատկապես Երևանում ու նրա շրջակայքում, Լենինականում, Կիրովականում, Անի-Պեմզայում, Իջևանում, Ստեփանավանում, Լամբալուի սովխոզում և այլն, սակայն գյուղական վայրերում տեղավորված գաղթականները, չհարմարվելով տեղի պայմաններին, մեկնեցին ու բնակություն հաստատեցին Երևան ու Լենինական քաղաքներում:

Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին հայրենադարձների հոսքը դադարել էր, այն վերսկսվեց պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո: Մփյուռքում սկսվեց Հայրենիք դառնալու մի հզոր շարժում: Այդ մա-

սին են վկայում այն բազմաթիվ հայտերը, որոնք ուղարկվում էին խորհրդային իշխանությունների հասցեով: Բեյրութի նավահանգստից առաջին քարավանը Բաթում հասավ 1946 թ. հունիսի վերջերին՝ 1806 մարտով: 1946 թ. հուլիսի կեսերին Հայրենիք ճանապարհվեցին 1100 ուսմանահայեր ու 4383 բուլղարահայեր: Նույն թվականի աշնան ամիսներին 4974 մարդ ներգաղթեց Հունաստանից: Իրանից 1946 թ. ընթացքում հայրենադարձվողների թիվը ամենամեծն էր, ավելի քան 20.5 հազար մարդ: Ուրեմն, միայն հունիս-հոկտեմբեր ամիսներին Իրանից, Սիրիայից, Լիբանանից, Հունաստանից, Բուլղարիայից ու Ռումինիայից Խորհրդային Հայաստան անցավ 10.801 ընտանիք կամ 50.945 մարդ: 1946 թ. ներգաղթած հայերը տեղավորվեցին 32 քաղաքներում ու շրջաններում: Քաղաքներում հաստատվեց 21.004 մարդ (այդ թվում Երևանում՝ 14 հազար), շրջկենտրոններում՝ 3994, կոլտնտեսություններում՝ 17.863, սովխոզներում՝ 3185, այլ բնակավայրերում՝ 4198 մարդ:

Հայրենադարձների մեջ գրեթե 21 հազարը աշխատունակ էր (ամբողջի 41 տոկոսը), այդ թվում՝ գյուղացիները կազմում էին աշխատունակ հայրենադարձների 45 տոկոսը, բանվորներն ու արհեստավորները՝ գրեթե 30, այլ մասնագիտություններով զբաղվողները՝ 25 տոկոսը:

1947 թ. երկրորդ կեսին (հուլիս-դեկտեմբեր) Հայրենիք դարձավ ընդհանուր առմամբ 8521 ընտանիք կամ 35.401 մարդ: Ներգաղթի լավ կազմակերպվածության մասին է խոսում այն փաստը, որ միայն Սիրիայից ու Լիբանանից մի քանի ամիսների ընթացքում Հայրենիք մտավ հինգ քարավան, յուրաքանչյուրում՝ 2,5-3 հազար մարդ:

1947 թ. ընթացքում Հայրենիք ներգաղթածներից բնակություն հաստատեցին քաղաքներում՝ 21.719 մարդ, շրջկենտրոններում՝ 2250, բանավաններում՝ 1624, կոլտնտեսություններում՝ 7344, սովխոզներում՝ 2464 մարդ: Աշխատունակ էր՝ 15.100 մարդ, որից արհեստավորներ էին աշխատունակ հայրենակիցների ավելի քան 47 %-ը, բանվորներ՝ 28, երկրագործներ՝ 18, մտավորականներ ու այլ զբաղմունքի տեր անձինք՝ 17%-ը:

1948 թ. Եգիպտոսից, Ռումինիայից ու Չինաստանից հայրենադարձվեց ընդամենը 897 ընտանիք կամ 3092 մարդ, իսկ ԱՄՆ-ից ներգաղթեց 93 ընտանիք կամ 162 մարդ:

Այժմ աղյուսակի ձևով ներկայացնենք 1946-1948 թվականների ընթացքում հայրենադարձված ընտանիքների ու շնչերի քանակն ըստ երկրների (տես աղյուսակ 11):

Աղյուսակում չենք ընդգրկել 1949 թ. տվյալները, քանի որ գաղթա-

Աղյուսակ 11

Երկրի անվանումը	1946 թ. ընտ. թ.	1946 թ. մարդ. թ.	1947 թ. ընտ. թ.	1947 թ. մարդ. թ.	1947 թ. մարդ. թ.	1948 թ. ընտ. թ.	1948 թ. մարդ. թ.	Ընդ. ընտ. թ.	Ընդ. մարդ. թ.
Սիրիա-Լիբանան	3794	19.253	2525	12.985	-	-	6319	32.238	4383
Բուլղարիա	1248	4383	-	-	-	-	1248	4383	20.597
Իրան	3870	20.597	-	-	-	-	3870	20.597	2784
Ռումինիա	517	1738	-	-	-	308	825	2784	18.215
Հունաստան	1372	4974	3478	13.241	-	-	4850	1518	5260
Ֆրանսիա	-	-	1518	5260	-	-	1518	1066	3692
Եգիպտոս	-	-	486	1669	580	-	2023	243	1260
Պաղեստին	-	-	243	1260	-	-	177	88	151
Իրաք	-	-	177	856	-	-	88	15	39
ԱՄՆ	-	-	88	151	-	-	15	20.219	89.475
Չինաստան	-	-	6	16	9	23	3092		
Ընդամենը	10.801	50.945	8521	35.438	897	3092	20.219		

կաններ են գրանցվել միայն մեկ երկրից և որի տվյալներն ավելացնելով ու ամփոփելով երկրորդ փուլի տվյալները, 1946-1948/49թթ. համար կատանանք ներգաղթած ընտանիքների թիվը 20.312, իսկ մարդկանց թիվը 89.637 (այլ տվյալներով՝ 20.646 և 89.750): Հետաքրքիր է նշել, որ միայն Սիրիա-Լիբանանից ու Իրանից գաղթած հայերը կազմում են հայրենադարձածների ավելի քան 59%-ը:

Հայրենադարձության երրորդ փուլում՝ 1962-1982 թթ., ընդհանուր հաշվով գաղթել է 6795 ընտանիք կամ 31.920 մարդ, ըստ որում, ամենից շատ ներհոսք է եղել 1969 (896 ընտանիք՝ 4516 մարդ), իսկ ամենից քիչ՝ 1981 թ. (35 ընտանիք՝ 140 մարդ): Քսան տարիների ընթացքում, ավելի քան 30 երկրներից հայրենադարձածների թիվն ըստ երկրների հետևյալ տեսքն ուներ. Իրանից գաղթել են 5039 ընտանիք՝ 24.283 մարդ, Սիրիայից համապատասխանաբար՝ 889, 4848, Եգիպտոսից՝ 275, 727, Թուրքիայից՝ 125, 547, Կիպրոսից՝ 134, 505, Լիբանանից՝ 113, 378, Իրաքից՝ 75, 291, Հունաստանից՝ 31, 53, ԱՄՆ-ից՝ 22, 50, Ֆրանսիայից՝ 33, 71, Արգենտինայից՝ 18, 49, Իսրայելից՝ 6, 25 և մնացյալ 34 ընտանիքները կամ 93 մարդիկ՝ աշխարհի տարբեր ծայրերից:

Հայրենադարձները տեղավորվեցին Հայաստանի 20 քաղաքներում՝ 5933 ընտանիք՝ 27.092 մարդ և Արարատի, Արտաշատի, Աշտարակի, Հոկտեմբերյանի, Էջմիածնի, Նաիրիի, Թալինի, Հրազդանի ու Կապանի 27 սովյուզներում, ընդամենը՝ 862 ընտանիք կամ 4828 մարդ: Երևանում բնակություն հաստատեցին 339 ընտանիք կամ 807 մարդ, Լենինականում՝ 1278, 5935, Կիրովականում՝ 1020, 4729, Հրազդանում՝ 762, 3775, Արովյանում՝ 780, 3720, Չարենցավանում՝ 594, 2828, Էջմիածնում՝ 262, 1224, Սասիսում՝ 212, 1004:

Ներգաղթած անբողջ բնակչությունն ըստ սեռի ուներ այսպիսի տեսք. 16.807-ը տղամարդիկ էին, 15.113-ը՝ կանայք, ըստ տարիքային կազմի. մինչև 18 տարեկաններ՝ 44%, մինչև 45 տարեկաններ՝ 38%, 46-ից բարձր՝ 18%: Կրթություն ուներ միայն 26%-ը: Աշխատունակ բնակչության գերակշռող մեծամասնությունը՝ արհեստավորներ, երկրագործներ, բանվորներ և այլք, տեղավորվեցին աշխատանքի:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը, նկատում ենք, որ դեռևս XIX դարի 90-ական թվականներից սկսած արևմտահայ բնակչության կոտորածները շարունակվեցին և ավելի հրեշավոր ձևեր ու չափեր ստացան XX դարի առաջին քսանամյակում: Բնաջնջվեց շուրջ 1,5 միլիոն հայ, իսկ հրաշքով փրկվածները ստեղծեցին ու համալրեցին Սփյուռքը: Դրանց

թիվը հասնում էր 800-850 հազարի: Մեծ եղեռնի ընթացքում և հետագա տարիներին, մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը, ջարդերից փրկված բազմաթիվ ընտանիքներ հաստատվեցին Անդրկովկասի ու Ռուսաստանի տարածքներում, մասնավորապես՝ Արևելյան Հայաստանում: Միայն 1916 թ. վերջերին Կովկասում հաստատված հայ գաղթականների թիվն անցնում էր 373,5 հազարից: 1914-1920 թթ. ընթացքում Արևելյան Հայաստանի տարածքում հաստատվեց մոտավոր հաշվարկներով, գրեթե 200 հազար գաղթական, որոնց գերակշռող մեծամասնությունը (150 հազարը) հայեր էին, իսկ 1920-1980 թթ. Սփյուռքից հայրենիք վերադարձան գրեթե 170 հազար հայեր:

Վերջում նշենք, որ հողվածում վեր հանած հարցերի շրջանակները բավականին ընդգրկում են. հատկապես նախախորհրդային շրջանը դեռևս կարոտ է հանգամանալից ուսումնասիրության: